
Terrorisme: De Samenleving in Disharmonie

*Een interdisciplinair onderzoek naar de invloed van het recente
terrorisme in West-Europa op de samenleving*

Vita van Hall - 4164172.....	Internationale Betrekkingen (IB)
Marthe van Vugt - 4157702.....	Sociale Geografie (SG)
Vera van der Burg - 4061683.....	Cognitieve Neurobiologische Psychologie (CNBP)

Begeleider:	Merel van Goch
Vakreferent IB:	Erik Swart
Vakreferent SG:	Ilse van Liempt
Vakreferent CNBP:	David Terburg

Liberal Arts & Sciences – Juli 2016
Universiteit Utrecht

Voorwoord

Voor u ligt onze interdisciplinaire eindschriftie. Een resultaat van tien weken het uiterste uit de kan halen. We begonnen met een samenwerking tussen drie disciplines, vol diverse ideeën en vooral verschillende onderzoeksvelden die niet altijd goed verenigbaar bleken. Al in de eerste bijeenkomst werd echter duidelijk dat wij ons wilde richten op de veiligheid. De veiligheid die afgelopen jaren voor ons van dichtbij bedreigd werd. Het werd terrorisme, een fenomeen waar we helaas steeds meer mee te maken krijgen en ontzettend belangrijk is om ook wetenschappelijk te blijven benaderen. Terugkijkend op het gehele proces blijkt ongeveer 10 weken kort maar genoeg tijd om je te verdiepen in een zeer complex onderwerp. Wij willen Merel van Goch bedanken voor haar uitgebreide feedback en vooral ook enthousiaste support als wij het misschien even niet meer zagen zitten. Daarnaast willen wij onze vakreferenten David Terburg (Cognitieve Neurobiologische Psychologie), Ilse van Liempt (Sociale Geografie) en Erik Swart (Internationale Betrekkingen) bedanken voor het begeleiden van ons disciplinaire onderzoeksproces. Voor u ligt één van de sluitstukken van onze bachelor opleiding Liberal Arts and Sciences.

Wij wensen u veel leesplezier!

Vera van der Burg, Vita van Hall en Marthe van Vugt

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	4
Deel 1 - Micro: Cognitieve Neurobiologische Psychologie - Terrorisme & het Brein	9
<i>Inleiding</i>	
1.1. <i>Angst: Fight or Flight</i>	9
1.2 <i>Cortisol en het vormen van herinneringen</i>	11
1.3 <i>Generalized Anxiety Disorder</i>	13
1.4 <i>Attentional Control</i>	15
1.5 <i>Conclusie</i>	18
Deel 2 - Meso: Sociale Geografie - Terrorisme, de Buurt & de Stad	19
<i>Inleiding</i>	
2.1 <i>Terrorisme en de Stad</i>	20
2.2 <i>De Buurt als Bron van Terrorisme</i>	22
2.3 <i>De Effecten van Homegrown Terrorisme</i>	24
2.4 <i>Conclusie</i>	26
Deel 3 - Macro: Internationale Betrekkingen - Terrorisme & de Overheid	28
<i>Inleiding</i>	
3.1 <i>Reactie Nederlandse overheid op terroristische aanslagen</i>	30
3.2 <i>Zoektocht naar een balans tussen veiligheid en vrijheid</i>	34
3.3 <i>Conclusie</i>	36
Deel 4 - Integratie	38
4.1 <i>Common Ground</i>	38
4.2 <i>A More Comprehensive Understanding</i>	41
Deel 5 - Conclusie & Discussie	46
5.1 <i>Conclusie</i>	46
5.2 <i>Discussie</i>	46
5.2 <i>Handelingsperspectief</i>	49
Literatuurlijst	51

Inleiding

Sinds de terroristische aanslagen op 11 september 2001 op de Twin Towers in de Verenigde Staten is er meer mondiale aandacht ontstaan voor het fenomeen 'terrorisme'. Deze aanslagen vormden het startsein voor Amerika's *war on terror* die de politiek rondom en de maatregelen voor het bestrijden van terrorisme drastisch heeft beïnvloed (Kellner, 2003). Soortgelijke terroristische aanslagen uitgevoerd door groeperingen als Al-Qaida en de Islamitische Staat, in Madrid in 2004, in Londen in 2005, in Parijs in 2015 en meer recent in Brussel dit jaar, hebben de samenleving in West-Europa flink opgeschud.

Gezien het feit dat deze opschudding zich wijd manifesteert en een bedreiging vormt voor de veiligheid in de samenleving, is het van belang het fenomeen terrorisme zo volledig mogelijk te analyseren. Daarnaast zal er getracht worden met dit onderzoek een nieuwe bijdrage te leveren aan het reeds bestaande wetenschappelijke debat rondom dit onderwerp. De aard en omvang van de terroristische dreiging is voortdurend aan verandering onderhevig, waardoor het van belang is de inzichten van terrorisme continue te blijven herzien (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2002). Op deze manier kan er gezocht worden naar een effectievere manier om terrorisme aan te pakken.

Problematisch blijft het feit dat terrorisme een zeer complex fenomeen is en moeilijk te omvatten in één definitie (Ruby, 2002). Bruce Hoffman, werkzaam bij het Centre for the Study of Terrorism and Political Violence, stelt dat er maar liefst 109 verschillende definities bestaan van het begrip 'terrorisme' (Hoffman 1998, geciteerd in BVD, 2001). De ene definitie legt de focus op de aard van de daad, de ander op het doel en weer een ander op de terrorist zelf. Een louter discipline aanpak richt zich slechts op één dimensie. Om een beter begrip te krijgen van het complexe fenomeen terrorisme is het daarom van belang deze interdisciplinair te onderzoeken en de inzichten die voortkomen uit de afzonderlijke disciplines te integreren. Op deze manier wordt er rekening gehouden met de meerdere dimensies van terrorisme. De reden waarom er verschillende definities van terrorisme bestaan is omdat terrorisme invloed heeft op deze meerdere dimensies, zoals de gemoedsrust van het individu en het beleid van de overheid. De aanwezigheid van deze verschillende dimensies is volgens Allen F. Repko (2012) een directe indicator voor de noodzaak tot interdisciplinair onderzoek.

In dit interdisciplinaire onderzoek staat de volgende vraagstelling centraal: *'Wat is de invloed van het recente terrorisme in West-Europa op de samenleving?'*

In dit onderzoek wordt de volgende definitie van terrorisme gehanteerd: "Terrorisme is het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, met als doel de bevolking ernstige angst aan te jagen, maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen en politieke besluitvorming te beïnvloeden" (BVD, 2001; Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2010). Vanuit deze definitie, die door de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) wordt gehanteerd, vallen drie specifieke dimensies of niveaus te onderscheiden waarop het fenomeen terrorisme invloed heeft. De niveaus betreffen het individuele niveau (micro), het buurniveau (meso) en het beleidsniveau (macro). De bovenstaande gezamenlijk gehanteerde definitie van terrorisme is bruikbaar omdat het drie verschillende discipline dimensies van terrorisme bevat. Om de drie genoemde niveaus te kunnen onderzoeken, wordt er gebruik gemaakt van de disciplines Cognitieve Neurobiologische Psychologie (CNBP), Sociale Geografie (SG) en Internationale Betrekkingen (IB).

Dit onderzoek richt zich op binnenlands terrorisme omdat het analyseren van terrorisme als geheel buiten de grenzen van dit onderzoek ligt. Binnenlands terrorisme wordt ook wel *homegrown terrorism* genoemd. *Homegrown terrorism* wordt door Thomas Precht (2007) gedefinieerd als "acts of violence against targets primarily, but not always, in Western countries in which the terrorists themselves have been born or raised" (Precht, 2007, p. 15). Hedendaags *homegrown terrorism* kenmerkt zich door de invloed van internationale organisaties (Evans, 2015). Deze organisaties weten gebruik te maken van de voordelen van *homegrown terrorists* die zich makkelijker voortbewegen in en bekend zijn met de samenleving waarin het doelwit zich bevindt (Khalwa, 2010).

De manier waarop de afzonderlijke disciplines de invloed van *homegrown terrorism* op de samenleving beschrijven varieert en is gelimiteerd door de grenzen van het vakgebied. Dit komt doordat de focus van het onderzoek verschilt. Het microniveau van de samenleving bekijkt de invloed van terrorisme op het individu, behelst de burger en is de focus van de discipline CNBP. De stad en de buurt, twee componenten die van belang zijn om te onderzoeken in het onderzoek naar terrorisme, zijn het mesoniveau van de samenleving en worden onderzocht door de

discipline SG. Tenslotte bevindt het landelijke beleid zich op het macroniveau, deze wordt onderzocht vanuit de discipline IB.

De discipline CNBP is voor dit onderzoek relevant, omdat angst het onderliggende hoofdonderdeel is van het psychologische wapen dat door terrorisme gebruikt wordt. Het is juist deze angst die een serieus effect heeft op ons gedrag en brein. CNBP kijkt naar de mens als individu, het microniveau, en hoe het brein en gedrag zich transformeren als het wordt blootgesteld aan de angst die terrorisme in de hand werkt. Het in kaart brengen van de onderliggende processen en de fysiologische reacties op een terroristische aanslag, ofwel 'terrorisme', geeft een antwoord op de vraag hoe een mens omgaat met de emotie angst. Deze angst kan namelijk angststoornissen in de hand werken, wat een bedreiging kan vormen voor de mentale gezondheid. Aan de hand van de volgende vraagstelling wordt de emotie angst onderzocht: *“Wat doet angst, voortgekomen uit terrorisme, met de mentale gezondheid van een bevolking?”*

De SG vindt haar relevantie in het feit dat terrorisme altijd plaatsvindt op een bepaalde, specifieke plek. Deze plaats en ruimte staan centraal binnen de SG. Deze discipline onderzoekt de interactie tussen mens en omgeving. De omgeving speelt een belangrijke rol bij de bestudering van terrorisme omdat met behulp hiervan de factoren kunnen worden onderzocht die het risico op radicalisering en een terroristische aanslag vergroten. Deze discipline geeft daarnaast inzicht in de sociale processen en instituties die een rol spelen bij de effecten van terreurdreiging. Om dit te ondersteunen met praktijkvoorbeelden zal er gebruik worden gemaakt van een casus gericht op de Belgische wijk Molenbeek. België en specifiek Molenbeek wordt op dit moment vaak in één adem genoemd met terreurdreiging en het is interessant om de wisselwerking tussen deze omgeving en terrorisme te onderzoeken, omdat deze twee elkaar continu beïnvloeden. Hierbij zal gekeken worden naar sociale processen zoals polarisatie in de samenleving maar ook naar de rol van de lokale politiek en de stad. Dit wordt benaderd op het niveau van de buurt (meso) met de vraag: *Welke factoren dragen bij aan het ontstaan van homegrown terrorisme en wat voor effecten heeft dit terrorisme op de buurt?*

Tenslotte speelt de interactie tussen mens en omgeving zich altijd af in een publiek domein. De discipline IB richt zich op het publieke domein en op politieke vraagstukken die zich

afspelen in de samenleving, zowel op lokaal als nationaal niveau. In de bestudering hiervan spelen machtsrelaties tussen verschillende actoren een centrale rol. Zoals ook in de gehanteerde definitie naar voren komt, heeft terrorisme een sterk politiek karakter. Terrorisme zet deze machtsrelaties onder druk en heeft als doel de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Terroristen streven ernaar meer macht naar zich toe trekken. Als gevolg hiervan veranderen de machtsrelaties in de wereld. De overheid is een machtig instrument om beleid te ontwerpen en hiermee terrorisme te bestrijden. Om een beter begrip te krijgen van het fenomeen terrorisme is het van belang aandacht te hebben voor de geschiedenis en de context. De discipline IB zal het vraagstuk benaderen op het niveau van de overheid, waarin de volgende deelvraag centraal staat: *'Hoe heeft het Nederlandse antiterrorisme-beleid zich ontwikkeld sinds de aanslagen van 11 september 2001 en wat zijn de gevolgen van de genomen antiterrorisme-maatregelen voor onze burgerlijke vrijheden?*

Door in dit onderzoek de dynamiek omtrent terrorisme in kaart te brengen, kan er inzicht worden verkregen in de manieren waarop in de toekomst met een terroristische aanslag of dreiging moet worden omgegaan, op de manier dat de invloed op alle drie de schaalniveaus in acht genomen wordt. Dit onderzoek kan zo als theoretisch kader te dienen voor verder onderzoek naar mogelijke beleidswijzigingen met betrekking tot de aanpak van terrorisme. Daarnaast is terrorisme een fluïde begrip. Een analyse daarvan lijkt zich als een soort overkoepelende deken over allerlei gebeurtenissen te draperen. Het karakter en de uiting van terroristische aanslagen blijft, zoals de term fluïde al aanduidt, constant in verandering. Het is daarom van belang voortdurend onderzoek te blijven doen naar dit fenomeen, zodat er vernieuwende inzichten aan het wetenschappelijk debat worden bijgedragen.

Om dit onderzoek uit te voeren is er gebruik gemaakt van wetenschappelijk literatuuronderzoek. Om de hieruit verkregen inzichten vervolgens met elkaar te kunnen integreren, zal er eerst een *common ground* gecreëerd moeten worden. Met een synthese van de verschillende inzichten van de disciplines kan een geïntegreerd beeld worden geschetst van de invloed die terrorisme heeft op de samenleving als geheel. Dit wordt ook wel *a more comprehensive understanding* genoemd. Aan de hand van de integratie van de verschillende inzichten zal er in de conclusie antwoord worden gegeven op de hoofdvraag. Tenslotte zal er een

discussie plaatsvinden over de kansen en limitaties van dit onderzoek en zal ook een handelingsperspectief geprojecteerd worden.

Deel 1 - Micro: Cognitieve Neurobiologische Psychologie

Terrorisme & Het Brein

“Wat doet angst, voortgekomen uit terrorisme, met de mentale gezondheid van een bevolking?”

Een terroristische aanslag kent gevolgen op verschillende niveaus. Aanslagen van deze aard veroorzaken verwondingen, vernietigingen, doden, grote politieke onrust en daaruit volgende beleidsaanpassingen. Het uiteindelijke doel van een aanslag is echter ook psychologisch, namelijk het creëren van een angstig, kwetsbaar en onzeker klimaat (LaMotte, 2016). De directe slachtofferaantallen zijn groot (Brussel 2016 – 32, Parijs 2015 - 130 doden, Madrid 2004, 191 doden), maar de psychologische nasleep kan daarnaast ook ontelbaar veel burgers over de hele wereld raken. Bekend is dat psychologische reacties op angstaanjagende gebeurtenissen effecten kunnen hebben op de mentale gezondheid van de mens (Yehuda & Heyman, 2005). Er bestaat echter weinig onderzoek naar de lange termijneffecten van specifiek terrorisme op ons brein en de daarbij behorende mentale gesteldheid (Yehuda & Heyman, 2005). Het in kaart brengen van juist deze effecten kan inzicht geven in de omgang met een terroristische aanslag en dreiging op individueel niveau. Dit begrip kan op zijn beurt een inzicht geven in de mentale gezondheid van een bevolking die is blootgesteld aan een terroristische aanslag. In dit disciplinaire deel zal allereerst het mechanisme dat in werking wordt gezet door de emotie angst uiteengezet worden. Vervolgens zullen verschillende mentale stoornissen en processen beschreven worden die relevant zijn in het kader van de invloed van terrorisme op het brein.

1.1 Angst: Fight or Flight

Angstmechanismes, mechanismes die in de hersenen geactiveerd worden na het registreren van een angstopwekkende stimulus, hebben zich ontwikkeld dankzij evolutionair succes in het beschermen van de mens voor gevaar (Jung & Kim, 2005). Dit is een systeem waarvan de mens gebruik maakt om te overleven. Angst is een emotie waar veel onderzoek naar is en wordt gedaan. Om met behulp van een experimentele setting deze angstmechanismes in kaart te brengen, wordt doorgaans gebruik gemaakt van angstconditionering als techniek om te begrijpen

hoe het brein informatie vormt en opslaat met betrekking tot aversieve emotionele ervaringen (Stutzmann & LeDoux, 1999). In deze angstexperimenten wordt een proefpersoon allereerst blootgesteld aan een ongeconditioneerde stimulus, bijvoorbeeld een lichtje of een geluid, gepaard met een aversieve stimulus, zoals een lichte elektrische schok. Na het meervoudig uitvoeren van deze koppeling kan de ongeconditioneerde stimulus een bepaalde angstreactie opwekken, die onderzocht kan worden met betrekking tot bepaalde hersenactiviteit (Davis, 1992). Veel experimenten die gebruik maken van deze conditioneringstechniek wijzen op de sleutelrol van de amygdala in dit proces (Davis et. Al., 1994; Fanselow, 1994; LeDoux, 1994). Ook farmacologische en neurologische onderzoeken ondersteunen deze theorie (Jung & Kim, 2005). De amygdala is een amandelvormige groep van nuclei die zich diep in de temporale kwab van het brein bevinden. Deze ontvangt sensorische input van een bepaalde stimulus vanuit verschillende hersendelen (o.a. hippocampus, thalamus, neocortex, olfactory cortex) die op zijn beurt weer signalen projecteert op verschillende motorsystemen die een fysieke reactie in werking brengen. (Jung & Kim, 2005). Hoe deze angstreacties precies in elkaar zitten kan uitgelegd worden aan de hand van de Fight or Flight response. Deze reactie, beschreven door Cannon in 1933, heeft betrekking tot een serie van neurale en fysiologische mechanismes die het lichaam direct voorbereiden om op een bepaalde manier te reageren op de dreiging van een angstopwekkende stimulus. Als de amygdala gestimuleerd wordt, activeert deze het Autonomic Nerve System (Milosevic, Randi, McCabe, 2015). Dit gedeelte van het zenuwstelsel is voornamelijk verantwoordelijk voor de instinctieve lichaamsreacties als ademhaling, hartslag en de spijsvertering. Daarnaast kan het systeem stresshormonen afgeven als epinephrine (adrenaline) en cortisol als deze signalen krijgt van de amygdala. Deze hormoonafgifte en stimulatie van het zenuwstelsel transformeren het lichaam direct van een rusttoestand naar een toestand waarin het lichaam zich instinctief en onbewust kan voorbereiden om zich te beschermen tegen mogelijk gevaar. Deze reactie is fysiologisch (bijvoorbeeld een verhoogde hartslag), cognitief (het ontstaan van alertheid en bezorgdheid) en gedragsmatig (de behoefte om te vluchten of te vechten), oftewel de bekende angstreacties (Milosevic, Randi, MacCabe, 2015).

De angst die terrorisme met zich meebrengt is ook uit te leggen aan de hand van dit angstmechanisme. De bomontploffing in Brussel op het vliegveld van Zaventem (2016), de schoten

van de schutter in het theater Bataclan in Parijs (2015), of alleen al de schreeuwen van slachtoffers zijn allemaal angstopwekkende stimuli die het angstmechanisme hebben geactiveerd, en een bepaalde angstreactie hebben opgewekt om te overleven. Van de daadwerkelijke slachtoffers valt aan te nemen dat deze de stappen van het angstmechanisme hebben doorlopen, maar naast deze slachtoffers bestaan er ook aantallen indirecte slachtoffers. De aantallen van de daadwerkelijke slachtoffers en getuigen zijn groot, maar in vergelijking met een inwoneraantal van een gehele stad als Parijs of Brussel vrij klein. De vraag die hieruit voortvloeit is dan ook wat een terroristische aanslag kan doen met de mentale gezondheid van de directe, maar ook de indirecte slachtoffers? Dit zijn de personen die kilometers verderop veilig in de huiskamer zaten op het moment dat de aanslag plaatsvond, en nooit de directe trigger hebben geregistreerd van de angstopwekkende stimulus (de daadwerkelijke aanslag), maar wel de volgende dag met soortgelijke angstgevoelens de straat opgaan. Wat doet een terroristische aanslag met de mentale gezondheid van een bevolking?

2.1 Cortisol en het vormen van herinneringen

Het eerdergenoemde angstmechanisme is verantwoordelijk voor het activeren van fysiologische mechanismes, waaronder de afgifte van de hormonen cortisol, epinephrine (adrenaline) en non-epinephrine door de amygdala. Deze hormonen worden afgegeven als een angstopwekkende stimulus zich voordoet.

De activiteit van de hormonen cortisol, epinephrine en non-epinephrine in de basolaterale amygdala spelen een belangrijke rol in het moduleren van emotionele geheugenvorming (Drexler et. al., 2015). Het ontstaan van angstwekkende herinneringen, tot stand gebracht door dit hormoon, is doorgaans een normale reactie op een trigger uit de omgeving (Drexler et. al., 2015). Emotioneel geladen gebeurtenissen kunnen namelijk langaanhoudende herinneringen creëren. Dit proces is overwegend adaptief, wat wil zeggen dat een enkele bedreigende ervaring een herinnering tot stand kan brengen die de mens in de toekomst kan beschermen voor soortgelijk gevaar (Yehuda & Heyman, 2005). Normaal gesproken is adrenaline verantwoordelijk voor het in stand brengen van de Fight or Flight Respons op lichamelijk niveau, en helpt bij het consolideren van de creatie van de herinnering. De gelijktijdige afgifte van cortisol is op zijn beurt

verantwoordelijk voor het behouden en bewaren van de stressreactie als de dreiging verdwenen is (Yehuda & Heyman, 2005). Dit proces van consolidatie van herinneringen fungeert dus ook als een overlevingsstrategie in de toekomst, het herinnert de mens aan het succes (of falen) van een eerdere reactie op een soortgelijke stressvolle gebeurtenis.

Dit proces kent ook een nadelig gevolg. Zo kunnen de directe slachtoffers van een terroristische aanslag een trauma oplopen. In het ontwikkelen van trauma's bestaat een stoornis waarin het verhoogde cortisolniveau en het consolidatieproces van herinneringen ook een rol spelen. Deze stoornis heet Post-Traumatic Stress Syndrome, een destructief syndroom dat zich ontwikkelt ten tijde van de nasleep van een traumatische ervaring (Desmedt et. al., 2015). Dit syndroom kan het dagelijks functioneren in de weg staan. Symptomen bestaan uit het opnieuw ervaren van de traumatische gebeurtenis in de vorm van intense en persistente herinneringen, het bewust ontwijken van triggers die herinneringen aan de gebeurtenis kunnen opwekken, emotionele gevoelloosheid, en het verkeren in een permanente staat van overprikkeling (Desmedt et. al., 2015). Kern van deze stoornis is dan ook een modificatie van het geheugen, die zich uit in hypermnesia (een 'te goed' geheugen) als reactie op emotioneel geladen stimuli die gerelateerd zijn aan het trauma (Desmedt et al., 2015). Het ontstaan van PTSD werkt als volgt: Een stressvolle gebeurtenis zorgt voor een verhoging van adrenaline en cortisol in het brein, die diepe neurologische sporen achterlaten. Deze sporen houden in het geval van PTSD lang aan, ook als de stressvolle gebeurtenis al een lange tijd voorbij is (Rothschild, 2015). Dit zorgt ervoor dat een persoon hypersensitief wordt voor toekomstige stressvolle gebeurtenissen, waardoor het normaal functioneren van een burger wordt gedwarsboemd.

Ook indirecte slachtoffers kunnen te maken krijgen met een verhoogd cortisolniveau. Aangezien nieuwsberichten met betrekking tot terroristische dreiging en aanslagen met behulp van internet en sociale media steeds zich steeds sneller kunnen verplaatsen, worden burgers over de hele wereld betrokken bij het leed van een terroristische aanslag (Van der Heide, 2016). Voorbeelden als directe live uitzendingen van de NOS en foto's en filmpjes op sociale media van getuigen informeren de burger, maar kunnen ook angst aanjagen. Zo kan deze informatie als trigger functioneren om het angstmechanisme op een zeker niveau te activeren. De terroristische aanslag komt dichterbij, en de burger is nagenoeg direct in contact met de gebeurtenissen rondom de

aanslag. Hierdoor kan hij of zij zichzelf ook als een mogelijk toekomstig doelwit zien. De risicoperceptie wordt aangescherpt en het stressniveau opgevoerd, wat in de hand kan werken dat openbare plekken als stations of grote centrale pleinen in een bepaalde stad met meer alertheid en angst betreden worden. Aanhoudende, bijna chronische angst en stress. Dit betekent dat de amygdala onder andere het hormoon cortisol systematisch blijft afgeven.

Een lang aanhoudende verhoging van cortisol kent nadelige lichamelijke gevolgen. Zo kan het een negatieve impact op het immuunsysteem hebben. De witte bloedcellen in het lichaam reageren op een verhoging van cortisol met een contraregulatie, door de cortisolreceptoren te 'down-reguleren' (vermindering van de activiteit, gevoeligheid of hoeveelheid van deze receptoren) (Hennis & Leusink, 2015). Deze down-regulatie vermindert de capaciteit van de cel om te reageren op anti-ontstekingsignalen (Gregory & Segerstrom, 2004), waardoor de kans op het oplopen van ziektes groter is. Gregory en Segerstrom schrijven in hun meta-analyse over de invloed van angst en stress op het immuunsysteem: "Stress therefore might contribute to the course of diseases involving excessive nonspecific inflammation (e.g., multiple sclerosis, rheumatoid arthritis, coronary heart disease) and thereby increase risk for excess morbidity and mortality" (2004)

In het kader van terrorisme heeft een verhoogd cortisolniveau als product van angst een negatieve impact op de mentale gezondheid van de burger. Zo bereikt dit de directe slachtoffers, maar ook de indirecte slachtoffers. De gevolgen voor het immuunsysteem en het risico om PTSD te ontwikkelen kunnen een zekere negatieve druk uitoefenen op het functioneren van de burger in de maatschappij. Dit kan resulteren in hogere kosten voor de gezondheidszorg, wat weer een stempel kan drukken op de rest van de bevolking.

3.1 Generalized Anxiety Disorder

Zoals eerder genoemd is angst een emotie die de mens kan beschermen voor gevaar.

Angstmechanismes fungeren zodoende als bescherming, maar als deze emotie consistent aanhoudt, kan het een serieuze, negatieve impact hebben op de mentale gezondheid en dagelijks functioneren (Yehuda & Heyman, 2005). Of een stimulus ook daadwerkelijk bedreigend is, is vaak nog maar de vraag. Het angstmechanisme is instinctief en snel, maar is daardoor niet heel

nauwkeurig. Een opgewekte angstreactie kan ongepast zijn als het brein dacht in een bedreigende situatie te verkeren, terwijl dit bij nader inzien toch niet zo was. De staat van angst en/of alertheid kan ook onnodig lang aanhouden totdat echt duidelijk is wat de ernst van de bedreigende stimuli is. Zodoende bestaat er een psychische aandoening die het angstdetectiesysteem in de war schopt, deze wordt ook wel Generalized Anxiety Disorder genoemd. Deze aandoening wordt gekarakteriseerd door ongerichte bezorgdheid en angst en/of vrees, die niet veroorzaakt wordt door een directe, recente, stressvolle gebeurtenis (Baldwin & Tyrer, 2006). Angststoornissen, waaronder GAD, zijn vaak complexe aandoeningen, gekarakteriseerd door een wisselwerking van genetica en omgevingsfactoren. Ook zijn het de meest voorkomende mentale stoornissen, die ook, zelfs na behandeling, aanhouden (Beesdo et. al., 2002). In een gegeven jaar lijdt ongeveer vijf procent van de Amerikaanse en de Europese volwassenen aan deze angststoornis (NIMH, 2016). Het lijkt dat patiënten met GAD een cognitieve bias ontwikkeld hebben die de aandacht voor dreigende en angstaanjagende informatie overmatig aanscherpt en leidt tot misinterpretatie van ambigue stimuli als bedreigend (Baldwin & Tyrer 2006). Anders gezegd, een mens verkeert in een staat van continue waakzaamheid voor mogelijk gevaar, ook al ontbreekt een duidelijke 'trigger' die ook daadwerkelijk bedreigend is. Deze aandoening kan het dagelijks functioneren in de weg staan, voornamelijk omdat patiënten continu anticiperen op gevaar, en een overmatige bezorgdheid ervaren voor alledaagse gebeurtenissen (Gale & Milichamp, 2011). Symptomen omvatten: toegenomen motorfuncties (zie: vermoeidheid, trillingen, rusteloosheid en spierspanning), autonome hyperactiviteit (zie: kortademigheid, verhoogde hartslag, droge mond, koude handen en duizeligheid), en verhoogde waakzaamheid en 'scanning' van omgeving (Gale & Milichamp, 2011). Deze symptomen worden in werking gebracht door de eerdergenoemde amygdala, die dus 'onnodig' het Autonomic Nerve System activeert en daarbij epinephrine en cortisol blijft afgeven.

GAD kan zich ontwikkelen tot een chronische aandoening, maar met de juiste behandeling valt de stoornis ook te overkomen (Rickels & Schweizer, 1990). De oorsprong van GAD is vaak genetisch, ongeveer een derde van de patiënten beschikken over het gen kenmerkend voor GAD (Hettema & Kendler, 2001). Toch is kennis over de exacte etiologie van GAD extreem gelimiteerd. De reden hiervoor is tweeledig: Ten eerste bestaan er verrassend weinig studies die zich specifiek

hebben gericht op hoe GAD wordt gerepresenteerd in het brein. Ten tweede bestaan er nauwelijks studies die de precieze ontwikkeling van GAD hebben onderzocht met gebruik van prospectief longitudinaal onderzoek, wat noodzakelijk is voor het identificeren van etiologische factoren (Altamura et al. 2005).

Verschillende onderzoeken hebben wel kunnen aantonen dat GAD een genetische basis kent die gevoelig is voor invloeden uit de omgeving (Baldwin & Tyrer, 2006). Ook al is de exacte oorzaak van GAD vooralsnog onbekend, er bestaat bewijs dat biologische factoren, achtergrond van familie, en stressvolle levensgebeurtenissen een grote rol spelen (Baldwin & Tyrer, 2006; Hetteema et. al., 2001).

Een terroristische aanslag kan gezien worden als een stressvolle levensgebeurtenis die invloed kent op een groot gedeelte van een bevolking. Niet alleen de directe, maar ook de indirecte slachtoffers kunnen hierdoor stress en angst ervaren. Dit wordt ondersteund door onderzoek naar vergelijkbare slachtoffers, dat na de aanslagen van 9/11 is uitgevoerd. Hieruit bleek de meerderheid van de inwoners van de Verenigde Staten wekenlang slapeloosheid, moeite met concentratie, continue waakzaamheid, nachtmerries en overgevoeligheid rapporteerden (Schuster et al 2001), als gevolg van deze aanslag van terroristische aard. Aanhoudende angst als deze, als reactie op terrorisme zou ervoor kunnen zorgen dat individuen die een genetische aanleg hebben voor GAD, risico lopen om deze aandoening ook daadwerkelijk op te lopen. Hoe vaker terroristische aanslagen zullen plaatsvinden, des te groter de kans wordt dat deze mentale gezondheid van deze bepaalde bevolkingsgroep wordt bedreigd. Dit kan, net zoals besproken in de paragraaf over cortisol, resulteren in hogere kosten voor de gezondheidszorg, en het feit dat dit gedeelte van de bevolking met steeds meer moeite zal meedelen aan de maatschappij. Noodzakelijk is dan ook om te onderzoeken hoe deze angstgevoelens op een manier gecontroleerd en ingeperkt zouden kunnen worden. Hiervoor is uitgebreid onderzoek naar de etiologie van GAD noodzakelijk.

1.4 Attentional Control

Ook bestaat er een invloed van angst op de attentional control van de burger. In grote lijnen is attentional control het vermogen van een individu om te bepalen waar hij of zijn de aandacht op

richt, en wat wordt genegeerd (Astle & Scerif, 2008). Attentional control fungeert als het zoeklicht dat bepaalt wat de mens bewust of onbewust registreert en waar hij of zij vervolgens op reageert. De attentional control is onderdeel van de executieve functies van de mens. Executieve functies bestaan gemakkelijk gezegd uit een set van cognitieve processen die noodzakelijk zijn voor de cognitieve controle van gedrag. Zo zijn het werkgeheugen, beredeneren, probleemoplossing en cognitieve flexibiliteit (het vermogen om te wisselen in nadenken over het ene naar het nadenken over het andere concept) voorbeelden van dit soort processen (Scott, 1962). Alle executieve functies beïnvloeden elkaar en kunnen gezien worden als een soort netwerk van componenten van hogere en lagere ordes, die samenwerken om een bepaald doel te bereiken. Dit doel is het selecteren van het 'gepaste' gedrag in een bepaalde situatie (Diamond, 2013). Aangezien dit een nauwsluitend netwerk is, valt te beredeneren dat een storing in een van de cognitieve processen de rest beïnvloedt.

Angst kent een bepaalde invloed op de attentional control, en dus op de executieve functies. Het ervaren van angst verscherpt de allocatie van aandacht naar angstopwekkende stimuli. Dit betekent dat deze angst de focus op een huidige taak (behalve als deze direct angstopwekkende stimuli betreft) vermindert. Anders gezegd, angst 'beschadigt' attentional control, een hoofdproces van de executieve functies. Angstige individuen ervaren de voorkeur om hun aandacht te richten op angstopwekkende stimuli (Eysenck et al., 2007).

In 2007 introduceerden Eysenck et. al. de Attentional Control Theory. Deze theorie biedt een kader waarin de effecten van angst op aandacht en cognitieve prestatie worden weergegeven. Zo wordt gesteld dat angst geassocieerd wordt met een verminderde cognitieve efficiëntie. Dit houdt in dat een persoon inefficiënt taak-irrelevante informatie kan onderdrukken, zijn aandacht kan verschuiven tussen taken, en het werkgeheugen kan bijwerken. De aanname van deze theorie is dat ook dat het ervaren van angst een negatieve invloed kent op het cognitief presteren (Eysenck et. al., 2007).

Daarnaast bestaat de aanname dat angst ook een negatieve invloed kent op attentional control, terwijl er geen dreiging-gerelateerde, en wel taak-irrelevante stimuli aanwezig zijn. Als een burger de perceptie ervaart zich in een dreigende situatie te bevinden, en dus angst ervaart terwijl er geen daadwerkelijke angstopwekkende stimulus aanwezig is, kan het gevaarlijk zijn om

een hoge attentional control te hebben op een specifieke stimulus of locatie (Eysenck et. al., 2007). Dit kan namelijk de aandacht verscherpen voor irrelevante stimuli, wat de aandacht voor relevante stimuli afleidt.

Aangezien angst één van de doelstellingen is die terrorisme kent (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2001; Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2010), kan gesteld worden dat deze angst ook een invloed kent op de attentional control van burgers die direct en indirect betrokken waren bij een terroristische aanslag. De eerdergenoemde waakzaamheid en de verscherpte risicoperceptie waarmee een burger de straat op gaat nadat een terroristische aanslag gepleegd is, kan de attentional control dwarsbomen. Zo kunnen irrelevante stimuli die in realiteit niet bedreigend zijn, toch als een dreiging gezien worden waarop vervolgens wordt gereageerd. Deze overmatige aanscherping van aandacht kan voor misinterpretatie zorgen. Een schreeuw in een station, of een achtergelaten tas kunnen allemaal triggers zijn voor burgers om zich angstig te voelen, en daarop te reageren alsof dit bij voorbaat bedreigende stimuli zijn. Dit kan komen door selectieve berichtgeving vanuit de media of overheid. Antiterrorismemaatregelen als identificatieplicht of propageren van het melden van verdachte situaties, bijvoorbeeld aan de hand van reclamecampagnes, kunnen de aandacht overmatig laten aanscherpen en de burger het idee geven dat deze ten alle tijd alert moet zijn.

Nog lastiger wordt het als culturele aspecten meespelen in dit systeem. Personen met een specifiek buitenlands uiterlijk, als Arabieren of Noord-Afrikanen, die door selectieve berichtgeving beschilderd worden als mogelijk daderprofiel, zouden mogelijkerwijs door burgers gezien kunnen worden als bedreigend. Personen met dit uiterlijk, zouden dan als bedreigende stimuli geregistreerd kunnen worden. Dit kan resulteren in een vergroting van vooroordelen, waardoor verschillende bevolkingsgroepen kunnen tegenover elkaar komen te staan in de samenleving. Dit kan discriminatie, en uiteindelijk stigmatisering als gevolg kan hebben. Hoe verder terroristische aanslagen zullen rijken, des te meer burgers beïnvloedt zullen worden door deze angst door terrorisme. Dit vergroot de kans dat deze vooroordelen zich diep kunnen wortelen in een maatschappij. Dit alles kan een goede voedingsbodem zijn voor het ontstaan van polarisatie van een samenleving, wat op haar beurt ontwrichtende gevolgen kan hebben.

1.5 Conclusie

Een menselijk angstmechanisme bestaat om een individu te beschermen voor mogelijk gevaar. Het echte gevaar zit hem echter in als angst wordt ervaren en daadwerkelijk gevaar afwezig lijkt te zijn. Uit dit disciplinaire hoofdstuk blijkt dat juist deze angst typerend is voor de angst die voortkomt uit terrorisme. Daarnaast raakt deze angst niet alleen de directe, maar ook veel indirecte slachtoffers die niet daadwerkelijk aanwezig zijn geweest bij een terroristische aanslag. Het ervaren van deze angst kent veel negatieve gevolgen voor de mentale gezondheid van een samenleving. Allereerst kan een verhoogd cortisolniveau schadelijk zijn voor het immuunsysteem wat de indirecte slachtoffers ook kan raken, en daarnaast als een voedingsbodem fungeren voor het ontwikkelen van angststoornissen als Post-Traumatic Stress-Syndroom, dat juist weer de directe slachtoffers betreft. Daarnaast kan de ontwikkeling van Generalized Anxiety Disorder gestimuleerd worden, doordat de stressvolle gebeurtenissen rondom terrorisme de burgers kunnen beïnvloeden die een genetische aanleg kennen voor GAD. Tenslotte kan angst ook een negatieve impact hebben op de attentional control van de mens, wat zorgt voor een overmatig aangescherpte aandacht, wat op grote schaal en lange termijn polarisering in de hand zou kunnen werken.

Inzicht in hoe de deze angst zich manifesteert op fysiologisch en psychologisch niveau, en welke negatieve gevolgen hieraan verbonden zijn, is belangrijk voor het implementeren van passende maatregelen om de samenleving te beschermen voor terrorisme. Vervolgonderzoek naar deze angst is dan ook noodzakelijk om geschikte beleidsmaatregelen te creëren waarin de directe maar ook de indirecte slachtoffers worden meegenomen. Daarnaast moet de invloed van berichtgeving op burgers vanuit de media onderzocht worden, aangezien deze ook juist angst in de hand kan werken. Het uiteindelijke doel is om de burger een zo geschikt mogelijke bescherming te bieden en veiligheid te garanderen, zodat de negatieve effecten van terrorisme steeds meer ingeperkt kunnen worden.

Deel 2 - Meso: Sociale Geografie

Terrorisme, de buurt & de stad

Welke factoren dragen bij aan het ontstaan van homegrown terrorisme en wat voor effecten heeft dit terrorisme op de buurt?

Alhoewel terrorisme een fenomeen is wat al eeuwen bestaat, is er pas sinds de aanslagen van 9/11 meer aandacht voor gekomen onder geografen (Mustafa en Shaw, 2015). De complexiteit van dit concept begint bij haar definitie. Volgens de Amerikaanse *urban politics* professor Hank Savitch en Grigoriy Ardashev (2001) kan terrorisme worden gedefinieerd aan de hand van de aard van de daad. De daad is gefocust op het toepassen van geweld, wat opzettelijk wordt gebruikt tegen burgers om angst te creëren. Deze angst wordt gebruikt als middel voor politieke intimidatie. Peter Knoope (2014) stelt dat, in de breedste definitie van het woord, terrorisme het communicatiemiddel is van degenen die zich uitgesloten of onderdrukt voelen in de maatschappij. In dit hoofdstuk zal getracht worden een antwoord te vinden op de vraag: welke factoren dragen bij aan het ontstaan van *homegrown* terrorisme en wat voor effecten heeft dit terrorisme op de buurt?

Homegrown terrorism behelst, zoals eerder gesteld, terroristische daden welke meestal gericht zijn op de Westerse landen waarin de daders zelf zijn opgegroeid (Precht, 2007). Om dit vraagstuk te onderzoeken zal er allereerst een theoretisch kader worden geschetst door de relatie tussen terrorisme en de stad uiteen te zetten. Daarna zal er worden gekeken naar de factoren die een rol spelen bij het ontstaan van de buurt als voedingsbodem voor terrorisme, waarna er gekeken zal worden wat voor effect terroristische dreiging heeft op de sociale processen in de buurt en stad. Deze actie en reactie kunnen niet los van elkaar worden gezien omdat de reactie op terroristische dreiging op zijn beurt weer meer radicalisering teweeg kan brengen. Concluderend zal er een antwoord op de deelvraag geformuleerd worden om zo een beter begrip te krijgen van de invloed van terrorisme op de stad en de buurt en met kennis van deze inzichten beter in te spelen op de dynamiek rondom *homegrown terrorism*.

Wat geografen bindt in hun onderzoek naar terrorisme is hun focus op wat voor effect terroristisch geweld heeft op specifieke plaatsen (Mustafa en Shaw, 2015). De relatie tussen

terrorisme en de stad zal daarom worden teruggeleid naar buurtniveau. Om de invloed van het recent toegenomen terrorisme in West-Europa te begrijpen is het belangrijk om te weten waarom in sommige wijken mensen wonen die gevoelig zijn voor bepaalde acties. In dit hoofdstuk zal de wijk Molenbeek in Brussel worden gebruikt als terugkomende casus maar er zullen ook verwijzingen naar andere buurten plaatsvinden zoals naar de *banlieues* van Parijs. Het in kaart brengen van de verschillende kenmerken van de wijk leidt tot een beter begrip van de situatie in de buurt en tot een mogelijk handelingsperspectief. Daarnaast is het belangrijk om de sociale dynamiek te onderzoeken die ontstaat als gevolg van een terroristische aanslag. Het lijkt waarschijnlijk dat sociale scheidingslijnen sterker zullen worden benadrukt en er spanningen tussen verschillende groepen kunnen ontstaan. Met deze kennis kan de mogelijkheid worden gecreëerd om deze processen in goede banen te leiden.

Het onderzoeken van de buurt wordt vaak gezien als een traditionele geografische manier van onderzoek omdat mensen door het bestaan van (inter)nationale netwerken steeds meer met elkaar in verbinding staan. Toch is het belangrijk om te weten waar mensen vandaan komen om zo hun gedrag te verklaren.

2.1 Terrorisme en de Stad

De vergrote aandacht voor terrorisme onder geografen zou het gevolg kunnen zijn van het toegenomen geografische karakter van terroristische aanslagen. De aanslagen in West-Europa door Al-Qaida in het verleden en door de Islamitische Staat het afgelopen en huidige jaar, centreren zich steeds vaker op de stad (Mustafa and Shaw, 2015). Om de oorzaken hiervan te onderzoeken zal er gebruik worden gemaakt van de theorie van Savitch over de relatie tussen terrorisme en de stad. Volgens Ardashev en Savitch (2001) heeft de toename van stedelijk terrorisme een viertal oorzaken. Allereerst zijn steden dicht opeengepakte centra van welvaart, waar een aanslag grote economische invloed zal hebben. Mensen wonen er dicht op elkaar waardoor ze een makkelijker doelwit vormen. Daarnaast zijn het communicatieknooppunten waar belangrijke organisaties zitten. Ook worden steden gekenmerkt door een hoge mate van heterogeniteit waardoor groepen met verschillende opvattingen vaak dicht op elkaar leven en er

sneller frictie ontstaat. Als laatste hebben steden, en in het bijzonder hoofdsteden, een grote symbolische waarde en zal een aanval hierop vaak worden gezien als een aanval op de samenleving van dat land. Door de symbolische waarde ontvangen deze aanslagen meer media-aandacht (Hepner en Medina, 2013).

Naast deze verschillende kenmerken van de stad, bestaan er volgens Ardashev en Savitch (2001) drie factoren die sterk samenhangen met deze kenmerken en de kans op een aanslag vergroten. Deze drie factoren zijn voor dit onderzoek het meest interessant omdat ze bijdragen aan de toename van stedelijk terrorisme. Dit zijn sociale ontwrichting, mobilisering en activering tot geweld en doelwitaantrekkelijkheid. Met sociale ontwrichting worden omstandigheden bedoeld, zoals miserie en stress, die zorgen voor een afname van de legitimiteit van instituties variërend van politie tot familie. Hierdoor zal sociaal geaccepteerd gedrag plaats maken voor illegale en asociale activiteiten. Armoede en werkeloosheid dragen vaak bij aan deze ontwrichting. Sociale ontwrichting schept de condities voor de tweede factor namelijk; het mobiliseren en activeren van inwoners tot geweld. Dit is een proces waarbij groepen door het creëren van organisaties en het verkrijgen van legitimiteit, bestaande sociale relaties laten verdwijnen en zo meer macht krijgen. Het doel is om de bereidheid tot het gebruiken van geweld te ontwikkelen. Hiervoor zijn nieuwe normen en waarden nodig. Fundamentele radicale religie stromingen en hun organisaties kunnen helpen deze te ontwikkelen. Ardashev en Savitch stellen dat *“An important stimulus for resource mobilisation is the existence of a proximate ‘enemy’, whose presence brings about constant friction. Socially segregated casbahs and townships are ripe for recruitment and action. It is well known that low-status social classes hold animosity towards those who are more marginal and vice versa.”* Onder andere Ted Robert Gurr heeft dit ook wel ‘object generalisatie’ genoemd, waarbij een diverse groep wordt gezien als homogeen, wat kan resulteren in willekeurig geweld jegens één groep (Ardashev en Savitch, 2001). Een gebrek aan goede integratie houdt terrorisme in stand, doordat jongeren gerekruteerd worden die zich tegen de maatschappij hebben gekeerd. De organisaties die ontstaan zijn er op gericht om de maatschappij te verdelen en verschillende sociale klassen tegen elkaar op te zetten (Ardashev and Savitch, 2001). Verdeeldheid in de samenleving zou uiteindelijk kunnen leiden tot een toename in de bereidheid tot het gebruik van geweld. De derde factor is doelwitaantrekkelijkheid, waarmee bedoeld wordt

op het feit dat sommige kenmerken van specifieke steden deze aantrekkelijker maken voor een terroristische aanslag. In het geval van West-Europa is dit vooral de internationale verbondenheid en symbolische waarde. Alle getroffen steden hebben een kenmerkende symbolische waarde; Londen als handelscentrum, Madrid als zuidelijke hoofdstad, Parijs als stad van de liefde en Brussel als diplomatiek centrum en hoofdstad van de EU.

De toegenomen rol van de stad in verband met terrorisme is in deze paragraaf besproken met behulp van de factoren; sociale ontwrichting, de mobilisering en activering van inwoners tot geweld en de doelwitaantrekkelijkheid. Hoewel deze processen, in andere bewoordingen, terugkomen in verschillende onderzoeken, is het belangrijk om kritisch te blijven tegenover de mogelijke algemeenheid en eenzijdigheid van deze benadering. Onder andere Ardashev en Savitch zelf stellen dat de bovengenoemde factoren een terroristische aanslag niet volledig kunnen voorspellen omdat deze werken door het mechanisme van verrassing. Andere factoren kunnen, mede door de veranderlijkheid van het fenomeen, ook een rol spelen bij de toename van stedelijk terrorisme. In de volgende paragraaf zal er toegespitst worden op het buurtniveau met behulp van een analyse van de situatie in de Brusselse wijk Molenbeek.

2.2 De Buurt als Bron van Terrorismen

Om de reactie op terrorisme en de invloed ervan te begrijpen, is het belangrijk om te weten hoe de situatie er in de buurt uitzag voorafgaand aan de aanslagen. Er zijn verschillende factoren die een rol spelen bij het ontstaan van *homegrown terrorism*, welke samen lijken te hangen met de politieke structuur, de sociaaleconomische mogelijkheden en de sociale relaties binnen een buurt (Capatides, 2016, Slooter, 2015, Fearon and Laitin, 2000, Giesen, 2016).

Karakteriserend voor onder andere Molenbeek binnen de grotere context van België is het federaal politieke systeem. Verschillende instanties zijn verantwoordelijk voor het aanbieden van veiligheid waardoor er een gebrek aan eenheid in het beleid bestaat. Een rapport van onderzoeksjournalist Lars Bové wees uit dat vooral een gebrek aan het delen van informatie tussen federale instanties en lokale autoriteiten vaak het probleem is en dit dan ook niet of nauwelijks plaatsvindt (Higgins, 2015). Daarnaast vindt het gevecht tegen terrorisme in België

vooral op federaal niveau plaats terwijl er lokaal weinig contact is tussen de politie en de inwoners (CBS News, 2016). Het bestaan van een taalbarrière draagt bij aan het gebrek aan communicatie. Er bestaat zowel een taalbarrière tussen instanties onderling, welke of Frans of Nederlands spreken, als tussen de politie en de inwoners van de wijk welke voornamelijk Arabisch spreken (Capatides, 2016; Higgins, 2015). Naast een taalbarrière is er volgens de burgemeester ook een grote rol toe te bedelen aan het gebrek aan subsidie. Hoewel de bevolking exponentieel is toegenomen is het budget en het aantal politiemedewerkers gelijk gebleven. De lokale politie heeft dus simpelweg minder middelen beschikbaar om het toezicht op straat te vergroten (Capatides, 2016). Ook al zijn het beide geen federale staten, ook in buitenwijken van Londen of de banlieues van Parijs leidde het gebrek aan politietoezicht vaak tot omstreden gedrag (Eriksson, 2016; Slooter, 2015). Bovenstaande factoren kunnen ervoor zorgen dat radicalisering relatief ongemerkt kan optreden omdat de verschillende instituties niet bij machte zijn om de buurt en haar inwoners goed in de gaten te houden. Nederland bijvoorbeeld, doet het veel beter als het gaat om de aanpak van radicalisering in buitenwijken. Dit lijkt volgens terrorisme-expert Liesbeth van der Heide vooral samen te hangen met het grootstedelijk beleid dat Nederland al in de jaren '70 fors heeft aangepakt, waarbij de subsidiëring juist wel werd vergroot (Linda Nieuws, 2016).

Een tweede factor die bijdraagt aan het ontstaan van de buurt als bron van terrorisme zijn de sociaaleconomische mogelijkheden in de wijk. De buitenwijken van onder andere Brussel en Parijs worden gekenmerkt door armoede en een voornamelijk hoge jeugdwerkloosheid. In het merendeel van de wijken is 20% van de jongeren werkeloos, in Molenbeek loopt dit op tot maar liefst 40% (Capatides, 2016). De kansen voor in het bijzonder jongeren zijn hierdoor gering. In combinatie met de sociale stigma die hierdoor ontstaat van buiten af, kan dit leiden tot radicalisering (Pels, 2011)

Ook de demografie en sociale relaties spelen een grote rol in het creëren van een voedingsbodem voor radicalisering. Veel buitenwijken kenmerken zich door een concentratie van tweede en derde generatie migranten met veelal een islamitische geloofsovertuiging. Deze gedeelde kenmerken versterken het groepsgevoel (Fearon and Laitin, 2000).

De korte documentaire 'Molenbeek Terror Recruiting ground' van CBSnews (2016) stelt dat twee medeverdachten van de aanslagen in Parijs samen zijn opgegroeid, hieruit blijkt dat in dit geval

het netwerk ook belangrijk is. Ook de internationale netwerken zijn veel groter; door toegenomen beschikking over communicatiemiddelen staan radicaliserende jongeren nu rechtstreeks in verbinding met het politiek instabiele Midden-Oosten (Giesen, 2016).

De verdeeldheid die is ontstaan door de onzekerheid die voortkomt uit de vluchtelingen crisis heeft een negatievere houding jegens allochtonen aangewakkerd, wat ook wel multicultureel onbehagen wordt genoemd (Garton Ash, 2015). De vicieuze cirkel die de extremistische Al-Suri voorspelde zou wel eens waarheid kunnen worden. Hierbij worden aanslagen opgevolgd door een extreme reactie jegens moslims. Hierdoor zullen zij zich bedreigd voelen en het islamisme en de jihad nog meer gaan steunen. Hieruit zullen weer nieuwe aanslagen volgen waarop een nog sterkere reactie vanuit de rest van de samenleving plaatsvindt (Giesen, 2016). Deze reacties zullen nog verder worden uitgewerkt in de volgende paragraaf.

In zijn column over Molenbeek beargumenteert de Vlaamse geograaf Manuel Aalbers (2016) dat de media-focus op Molenbeek zorgt voor stigmatisering, overhaaste generaliseringen en een eenzijdige visie van deze buurt. Hij stelt dat Molenbeek een armere wijk is in een bredere politiek economische context. Hoewel overhaaste beweringen kunnen leiden tot een eenzijdige visie van deze wijk en er misschien meer wijken op deze lijken, sluit hij niet uit dat armoede inderdaad een bepalende factor is voor de situatie van Molenbeek. Toch is het belangrijk om niet alle buurten en specifiek alle personen over één kam te scheren.

2.3 De Effecten van Homegrown Terrorisme

De terroristische aanslagen en dreiging van *homegrown terrorism* hebben gevolgen voor de buurt en binnen de samenleving. De impact van een terroristische aanslag op de samenleving is groot, helemaal nu men leeft in een tijd waarbij iedereen via sociale media meteen op de hoogte kan worden gesteld (Van der Heide, 2016). In deze paragraaf zal vooral worden ingegaan op de impact op de buurt binnen de bredere context van de stad en de maatschappij. De verschillende sociale processen die als reactie op de terroristische dreiging worden versterkt zullen worden geanalyseerd en besproken. Deze reactie wordt gekenmerkt door twee typen processen. Allereerst vindt er een reactie plaats binnen de buurt. Daarnaast vindt er ook een reactie plaats in

de interactie tussen de buurt en de 'buitenwereld'. De gebeurtenissen in Brussel en Parijs zijn relatief recent en er is dan ook nog maar weinig onderzoek gedaan naar de toegenomen stigmatisering van de buurten die hierbij betrokken waren. Wel kunnen we mogelijke parallellen ontwaren wanneer we kijken naar de externe stigmatisering van de *banlieues* in de afgelopen decennia. Luuk Slooter (2015) deed onderzoek naar de reputatie van de *banlieues* van zowel binnenuit als buitenaf.

In een interview met Martijn de Koning stelt de Koning dat de Amerikaanse *war on terror* een belangrijk motief heeft gevormd in de radicalisering van jongeren, omdat deze jongeren zich tegenover anderen moesten verantwoorden voor daden die gedaan waren uit naam van hun geloof. Ook na de recente aanslagen in Europa kan deze verantwoording een onderdeel vormen van de reactie vanuit de samenleving. Jonge moslims worden steeds meer gewezen op hun identiteit als moslim en hierdoor wordt politieke bewustwording gestimuleerd (Kouwenhoven, 2014). Naast hun identiteit als moslim drukt ook de identiteit als buurtbewoner een stempel op de situatie van inwoners van de buurt. Zoals in het geval van de *banlieue* werd aangetoond werden buurtbewoners slechts op hun postcode al op een bepaalde manier behandeld en gediscrimineerd (Slooter, 2015). De media versterken deze stigmatisering door radicalisering en de toename in *homegrown terrorism* te koppelen aan de buurt waardoor deze een slechte reputatie krijgt (Higgins, 2015).

De reactie tegenover moslims en in het bijzonder islamitische buurtbewoners van de wijk Molenbeek draagt bij aan de sociale constructie van etnische identiteit vanaf de buitenkant en daardoor een gevoel van *groupness*. De buurt wordt als één gezien door de buitenwereld. Dit versterkt de grenzen tussen moslims en buurtbewoners en de andere mensen in de stad. De islamitische buurtbewoners worden als één groep gezien, waardoor iedereen als potentiële verdachte kan worden gezien (Fearon en Laitin, 2000). Met deze verworven identiteit kan op verschillende manieren intern binnen de buurt worden omgegaan. Wanneer jongeren affiniteit kennen met de buurt zullen zij sneller geneigd zijn stereotyperend gedrag waar te maken, door bijvoorbeeld te sympathiseren met extremistische ideeën of bepaald gedrag te vertonen (Slooter, 2015). Inwoners van Molenbeek worden hierdoor geassocieerd met terrorisme en zien zich genoodzaakt over dit terrorisme een mening te vormen. Hoewel er altijd al grote verschillen

bestaan binnen de moslimgemeenschap en binnen de wijk, zijn deze voor buitenstaanders vaak niet goed zichtbaar waardoor de gemeenschap als homogeen wordt beschouwd. Ten tijde van een terroristische aanslag of terroristische dreiging, zullen sommige mensen zich hiervan distantiëren of deze juist (impliciet of expliciet) aanmoedigen of steunen. Hiermee worden ook de interne grenzen binnen de groep blootgelegd (Sahil, 2015; Goeman, 2016).

Door de toename in de eerdergenoemde internationale verbondenheid is het daarnaast mogelijk dat polarisering zich wijder verspreid naar andere steden en kunnen ook daar groepen tegenover elkaar komen te staan.

2.4 Conclusie

De relatie tussen (*homegrown*) terrorisme en de stad is bij de recente aanslagen zichtbaarder geworden. De symbolische waarde en internationale verbondenheid van steden als Brussel en Parijs dragen bij aan de impact van en de reactie op terrorisme en vormen de doelwitaantrekkelijkheid. Molenbeek is slechts een voorbeeld van een wijk waarin de aanwezigheid van verschillende factoren heeft kunnen leiden tot radicalisering onder haar bewoners en daarmee een voedingsbodem voor terrorisme heeft kunnen creëren. Op politiek niveau gaat het hier om het gebrek aan coördinatie van het beleid tussen federaal en lokaal niveau, de bestaande taalbarrières en het tekort aan subsidies, waardoor radicalisering relatief lang onopgemerkt is gebleven. De slechte sociaaleconomische situatie, gekenmerkt door een hoge jeugdwerkloosheid zorgt ervoor dat jongeren maar weinig mogelijkheden hebben. Dit wordt versterkt door de stigmatisering van buitenaf. Het toegenomen 'multicultureel onbehagen' onder de rest van de samenleving, welke versterkt wordt door de onzekerheid rondom de vluchtelingen crisis, is hier sterk van invloed op. Door de verslechterde omstandigheden in de wijk vindt er sociale ontwrichting plaats en ongewenst gedrag. Het is hierdoor makkelijker geworden voor organisaties om inwoners te mobiliseren tot het gebruik van geweld. Deze factoren scheppen de basis voor de reactie die zich binnen de buurt en tussen de buurt en de buitenwereld heeft voorgedaan en zal blijven voordoen naar aanleiding van terroristische dreiging en aanslagen.

Naar aanleiding van een terroristische aanslag zal er een toenemende nadruk komen te liggen op de identiteit van de inwoners. Allereerst op hun identiteit als buurtbewoner van Molenbeek, maar islamitische buurtbewoners worden ook sterk gewezen op hun identiteit als moslim en voelen zich genoodzaakt zich te verantwoorden voor de terroristische daden. Daarnaast vindt er sterke stigmatisering plaats, wat de toch al geringe kansen voor jongeren doet afnemen. Hierdoor ontstaat er een tweedeling in de maatschappij waardoor polarisering kan optreden.

In dit hoofdstuk wordt getracht niet mee te doen aan deze stigmatisering. Het zit in de menselijke natuur om complexe situaties te simplificeren, waardoor men geneigd is om terrorisme toe te schrijven aan een specifieke bevolkingsgroep of wijk (Johnson, 2001). Radicalisering is echter niet een fenomeen dat kan worden gelinkt aan een bepaalde bevolkingsgroep maar meer aan de aanwezigheid van bepaalde factoren. Molenbeek is slechts een voorbeeld van een wijk die niet gelijk staat aan een broedplaats voor terrorisme, maar waarin er verschillende factoren aanwezig zijn die het risico op radicalisering groter maken. Juist hier zijn de door Savitch genoemde instituties zo belangrijk. Wanneer men zich hier in de samenleving bewust van wordt is het misschien mogelijk om, door middel van het verbeteren van de instituties, deze processen in betere banen te leiden en zo de effecten op de buurt in te perken en polarisering binnen de maatschappij tegen te gaan. In de woorden van politicoloog Dominique Moïsi: "Uiteindelijk vernietigt wreedheid zichzelf" (Giesen, 2014). Het is alleen de vraag hoe lang dit nog gaat duren en de uitdaging om de invloed van *homegrown* terrorisme op de buurt en de stad in de tussentijd te limiteren.

Deel 3 - Macro: Internationale betrekkingen

Terrorisme & de Overheid

“Hoe heeft het Nederlandse antiterrorisme-beleid zich ontwikkeld sinds de aanslagen van 11 september 2001 en wat zijn de gevolgen van de genomen antiterrorisme maatregelen voor onze burgerlijke vrijheden?”

1.1 Inleiding

In de Nederlandse democratische rechtsstaat vormen veiligheid en privacy belangrijke kernwaarden. Het is de taak van de rechtsstaat de individuele vrijheid te bevorderen, waar privacy een onderdeel van is, en haar burgers te beschermen (Muller, Kummeling en Bron, 2007, p. 30). Tegenwoordig staan beide waarden echter onder druk: “de veiligheid van onze samenleving wordt zowel van binnenuit (toenemende polarisatie) als van buitenaf (terrorisme) bedreigd, terwijl de privacy van individuele burgers wordt aangetast door de toenemende antiterrorisme maatregelen en de technologische mogelijkheden” (Muller, Kummeling en Bron, 2007, p. 11). Dit heeft geleid tot twee kampen, enerzijds personen en instanties die pleiten voor meer veiligheid en anderzijds zij die pleiten voor meer privacy. Er moet gezocht worden naar een nieuwe balans tussen veiligheid en privacy.

In dit hoofdstuk wordt er vanuit de discipline Internationale betrekkingen eerst gekeken hoe de Nederlandse overheid heeft gereageerd op de terroristische aanslagen die in West-Europa sedert 2001 hebben plaatsgevonden. Vervolgens wordt ingegaan op de totstandkoming en ontwikkeling van het Nederlandse antiterrorisme-beleid sinds de aanslagen van 11 september 2001. Als gevolg van terrorisme wordt de democratische rechtsstaat belemmerd in het uitvoeren van haar primaire legitieme taak, namelijk de veiligheid van haar burgers beschermen (Matthew en Shambaugh, 2005, p. 226). Ten slotte wordt er kritisch gekeken wat de genomen antiterrorisme maatregelen tot gevolg hebben voor onze burgerlijke vrijheden. Het individuele privacyrecht staat namelijk onder druk als gevolg van de toenemende antiterrorisme maatregelen die als doel hebben onze gemeenschappelijke veiligheid te dienen.

Om verwarring te voorkomen is het van belang een aantal begrippen te definiëren. In dit hoofdstuk komen de fenomenen terrorisme en radicalisering aan bod. Er wordt gebruik gemaakt

van de door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) gehanteerde definitie van terrorisme: "Terrorisme is het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of politieke besluitvorming te beïnvloeden." (Binnenlandse Veiligheidsdienst, 2001, p. 9) Op basis van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) ligt bij de BVD, tegenwoordig de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) genoemd, een grote verantwoordelijkheid om te voorkomen dat terroristische aanslagen plaatsvinden. De Nederlandse democratische rechtsorde en staatsveiligheid moeten namelijk gewaarborgd blijven (BVD, 2001, p. 11). Radicalisering wordt als volgt opgevat: "Een proces van groeiende bereidheid om niet-democratische middelen te gebruiken om politieke of godsdienstige opvattingen aan anderen op te leggen". (De Graaff, 2008, p. 137)

Kenmerkend voor Nederland is dat er na het plaatsvinden van een terroristische aanslag sinds de 21^e eeuw vrijwel direct gereageerd werd met antiterrorisme maatregelen. Dit was met name het geval na de aanslagen op 11 september 2001 in New York en na de aanslagen op 11 maart 2004 in Madrid (Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2011, p. 12). Omdat er snel werd overgegaan tot actie, was er weinig tijd en ruimte om te bedenken wat de juiste manier zou zijn om op een dergelijke aanslag te reageren. Antiterrorisme maatregelen kunnen ten koste gaan van onze burgerlijke rechten en vrijheden. Maartje van der Woude pleit voor het vinden van een balans tussen enerzijds het versterken van de nationale veiligheid en anderzijds het behouden van de burgerlijke rechten en vrijheden (van der Woude, 2011, p. 129). Een belangrijke vraag rondom dit debat is: hoe kan het hedendaagse terrorisme het best bestreden worden? Hierin wordt bij de overheid de nadruk gelegd op het proportioneel en effectief ingrijpen en gebruik maken van legitieme middelen.

Alhoewel op deze vraag geen eenduidig antwoord is te geven, is het wel van belang de ontwikkeling van het Nederlandse antiterrorisme-beleid te analyseren om mogelijkerwijs lessen te trekken uit deze analyse voor het formuleren van een noodzakelijk, efficiënt en gerechtvaardigd antiterrorisme-beleid voor Nederland in de toekomst (Jansse, 2005, p. 56).

3.1 Reactie van Nederlandse overheid op terroristische aanslagen en de Nederlandse benadering van terrorismebestrijding

Sinds het begin van de 21^e eeuw hebben er een aantal grootschalige terroristische aanslagen plaatsgevonden. De aanslagen in New York op 11 september 2001, Madrid in 2004, Londen in 2005 en recentelijk in Brussel en Parijs zijn gebeurtenissen die een grote impact hebben gehad op de West-Europese samenlevingen. Alhoewel Nederland tot op heden geen slachtoffer is geweest van een terroristische aanslag, is de Nederlandse overheid wel degelijk anders gaan denken over de bestrijding van terrorisme en heeft er een wijziging plaatsgevonden in het overheidsbeleid (van der Woude, 2009, p. 5). De belangrijkste terroristische aanslagen die plaats hebben gevonden sinds 11 september 2001 komen aan bod, omdat deze gebeurtenissen een belangrijke rol hebben gespeeld in de totstandkoming van de Nederlandse terrorismewetgeving. Er wordt beschreven hoe de Nederlandse overheid reageerde op de (inter)nationale terroristische dreiging en gekeken hoe het Nederlandse antiterrorisme-beleid tot stand is gekomen en zich verder heeft ontwikkeld. Het politieke-forum, de Eerste en Tweede Kamer, en het juridische forum, de (straf)rechtswetenschap- en praktijk spelen een belangrijke rol in de totstandkoming en ontwikkeling van de antiterrorismewetgeving (van der Woude, 2010, p. 405).

In 1973 werd er officieel een antiterrorisme-beleid ontwikkeld in Nederland. Dit als gevolg van treinkapingen door Molukse terroristen en de aanslagen van de Palestijnse terroristische organisatie *Black September* in München. Door met de betrokken partijen in gesprek te gaan zou er gezocht moeten worden naar een oplossing. Daarbij kenmerkte het Nederlandse antiterrorisme-beleid zich door een terughoudendheid in het gebruik van geweld. Deze houding wordt ook wel de *Dutch approach* genoemd. Er bestond echter nog geen speciale antiterrorismewetgeving, omdat de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken van mening waren dat er genoeg mogelijkheden waren in de huidige wetgeving om het terrorisme te bestrijden (van der Woude, 2009, p. 7-9). Pas na de aanslagen in de Verenigde Staten op 11 september 2001 werd het fenomeen religieus terrorisme in Nederland hoog op de agenda gezet (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 oktober 2001). Het werd gezien als een 'nieuwe' vorm van terrorisme, omdat men tot dan toe nog weinig in aanraking was gekomen met terrorisme in de naam van een religieuze ideologie. Ook is het karakter van terrorisme complexer en

onvoorspelbaarder geworden dan voorheen omdat de contacten binnen de terroristische organisaties grensoverschrijdend zijn (van der Woude, 2010, p. 302). Voor deze gebeurtenis werd dit fenomeen niet als een dusdanig gevaar gezien en was er tot dan toe nog geen officiële antiterrorismewetgeving opgesteld. De aanslagen op 11 september 2001 kunnen gezien worden als een kentering in de manier waarop Nederland tegen terrorisme aankeek en hoe hierop gereageerd werd (Roor, 2008-2009, p. 24).

In de eerste jaren van de 21^e eeuw lag de nadruk van het Nederlandse antiterrorismebeleid sterk op een repressieve aanpak. Bij de repressieve aanpak wordt er met name gebruik gemaakt van 'harde' antiterrorisme maatregelen en deze is gericht op personen die op het punt staan geweld te gebruiken of er al schuldig aan zijn. De Nederlandse antiterrorisme maatregelen kende nog geen preventief karakter (Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2011, p. 42-43). Nadat de rust geleidelijk was wedergekeerd paste de Nederlandse overheid in haar bestrijding van terrorisme een zogeheten 'brede benadering' toe. Er werd zowel gebruik gemaakt van een repressieve als preventieve aanpak. De brede benadering houdt in dat niet alleen de nadruk ligt op het direct bestrijden van terrorisme, maar ook aandacht wordt besteed aan het bestrijden van radicalisering, polarisering en het bevorderen van integratie in de Nederlandse samenleving. Er wordt naar gestreefd radicalisering in een vroegtijdig stadium te signaleren en tegen te gaan (de Graaff, 2008, p. 125). Eén manier om dit te bereiken is het verzamelen van een veelheid aan informatie en het bewaken en beveiligen van sectoren en personen in de samenleving die mogelijk kwetsbaar zijn voor een terroristische aanslag (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 oktober 2001).

Vlak na de aanslagen van 11 september 2001 bracht de regering het rapport *Actieplan terrorismebestrijding en veiligheid* uit, waarin een reeks aan strafrechtelijke maatregelen stond omschreven met als doel terrorisme in de toekomst zoveel mogelijk in te perken. Tot dan toe speelde het strafrecht geen belangrijke rol in de bestrijding van terrorisme (van der Woude, 2010, p. 292). De Nederlandse regering had drie doelstellingen voor ogen. Het eerste en directe doel was het voorkomen van aanslagen. Ten tweede de samenleving voorbereiden op de mogelijkheid van een aanslag en het treffen van de juiste bewaking en beveiligingsmaatregelen. Er wordt hierbij aandacht besteed aan de oorzaken van het Islamitisch terrorisme en wat de voedingsbodem is voor de polarisering in Nederland. Ten derde had Nederland ook een internationale

verantwoordelijkheid in de bestrijding van terrorisme. Zowel nationaal als internationaal bestond er een brede consensus over het intensiveren van de strijd tegen het terrorisme. De genomen maatregelen moeten dan ook in het licht worden gezien van de internationale afspraken op dit terrein, zowel binnen de Europese Unie als in VN- en NATO-verband (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2001). De geformuleerde actiepunten in het rapport *Actieplan terrorismebestrijding en veiligheid* sluiten dan ook naadloos aan bij de genomen maatregelen op Europees niveau (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11 oktober 2001, p. 2-4). Een internationale maatregel als gevolg van 11 september 2001 was de resolutie 1373 die de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties aannam. De resolutie stelde de lidstaten van de VN verplicht de tegoeden van terroristen te bevriezen. De resolutie had als doel te voorkomen dat terroristen of personen die een terroristische aanslag pogen te plegen beschikken over financiële en economische middelen. Deze maatregel werd op 9 april 2003 geïmplementeerd in de Nederlandse wetgeving.

Deze veranderde houding tegenover terrorisme heeft ermee te maken dat zowel de overheid als de burger zich meer bewust is geworden van het risico dat terrorisme met zich meebrengt. Ook is de verhouding tussen de overheid en burgers veranderd. Zo is de burger in de loop van de tijd steeds meer gaan verwachten van de overheid. De burger verwacht dat de overheid hem of haar beschermt tegen een (terroristische) dreiging. Volgens Roel Pieterman, die zich voor een langere tijd bezighoudt met de thematiek 'Recht en Risico', hebben we tegenwoordig te maken met een 'voorzorgcultuur': alle potentiële risico's moeten zoveel mogelijk worden vermeden aan de hand van voorzorgmaatregelen. Pieterman staat kritisch tegenover de voorzorgcultuur. Volgens hem is het namelijk onmogelijk alle risico's in een samenleving uit te bannen (van der Woude, 2009, p. 12). Beck (geciteerd in van der Woude, 2009) beweert dat de zogenoemde 'risicosamenleving' het gevolg is van de snelle technologische ontwikkelingen. De samenleving heeft hierdoor te maken met een groter aantal potentiële dreigingen die vaak onzichtbaar en onbeheersbaar zijn. Tegelijkertijd wordt er gebruik gemaakt van de zich steeds verder ontwikkelende technologische hulpmiddelen om gegevens te verzamelen over (on)verdachte personen met als doel de veiligheid van onze samenleving te vergroten (Beck, geciteerd in van der Woude, 2009, p. 164 en 166). Ook zien we dat de aanslagen in 2001 de maatschappelijke cohesie en de integratie van de Islamitische gemeenschappen belemmerde. De

burger voelde zich angstig en er ontstond een gevoel van wederzijds wantrouwen tussen Islamitische gemeenschappen en delen van de autochtone Nederlandse bevolking (AIVD, geciteerd in Roor, 2008-2009, p. 24) Dit gevoel van onveiligheid werd vergroot door de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002. Na dit incident werd er aanzienlijk meer aandacht besteed aan de beveiliging van burgers die een mogelijk doelwit zouden kunnen zijn van een terroristische aanslag en werden er meer maatregelen genomen omtrent persoonsbeveiliging (Roor, 2008-2009, p. 25-26).

Als gevolg van de hierop volgende aanslagen in Madrid op 11 maart 2004 en Londen op 7 juli 2005 breidde de terrorismewetgeving zich alsmaar uit en kenmerkte zich door een preventief karakter. Het effect van het geheel van antiterrorisme maatregelen is echter pas zichtbaar wanneer deze bij elkaar worden opgeteld. Cleiren spreekt in deze context over het 'multipliereffect' (Cleiren, geciteerd in Huisman, Moerings en Suurmond, 2006, p. 183). Hoewel de aanslagen niet plaats vonden op Nederlandse grondgebied, was alertheid van groot belang gezien het internationale karakter van het terrorisme (Roor, 2008-2009, p. 26). De inlichtingen- en veiligheidsdiensten vervullen een centrale rol in terrorismebestrijding, namelijk vroegtijdig waarschuwen voor een terroristische dreiging (van der Woude, 2009, p. 168-169). Na de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 is de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdienst, de AIVD, ook flink uitgebreid om ervoor te zorgen dat in de toekomst verdachte personen zoals Mohammed B. eerder worden opgemerkt en beter in de gaten worden gehouden (de Graaff, 2008, p. 127) De moord op Van Gogh heeft tot gevolg gehad dat waar nodig nieuwe maatregelen werden getroffen en het onderzoek naar radicaliseringsprocessen geïntensiveerd omdat de verdachte van Van Gogh een dergelijk proces had doorgemaakt. Een nadelig onbedoeld gevolg hiervan is dat ook goedwillende burgers, namelijk het overgrote, gematigde deel van de moslimbevolking, met de maatregelen in aanraking kunnen komen (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2005). Dit kan een stigmatiserend effect hebben. Burgers die voldoen aan een bepaald risicoprofiel worden onderzocht omdat zij als verdacht worden gezien, ongeacht of zij daadwerkelijk in aanraking zijn geweest met een regelovertreding (van der Woude, 2009, p. 167). In 2007 stelde Nederland het *Actieplan Polarisering en Radicalisering 2007-2011* op, waarbij er veel verantwoordelijkheid lag bij de lokale overheden. Uit verslagen van de AIVD kwam naar voren

dat polarisering en radicalisering een breed maatschappelijk probleem was en dat dit aangepakt moest worden. De lokale overheid richtte zich hierbij op preventie, signaleren en interventie waarbij de overheid slechts een faciliterende rol had (Heint bergen, 2013, pp. 17-21).

Na de aanslagen in Parijs in 2015 en in Brussel dit jaar werd de grensbewaking in Nederland opgeschaald en werden de veiligheidsdiensten opgeroepen extra alert te zijn. Dit kwam voort uit een besluit van de EU-ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie (Europa Nu, 2015; Europa Nu, 2016). Terugkijkend naar de periode 2001 tot heden zijn de volgende strafrechtelijke antiterrorisme-wetten geïmplementeerd: de Wet terroristische misdrijven (WTM), de Wet afgeschermdde getuigen (WAG), de Wet opsporing terroristische misdrijven (WOTM), de Wet strafbaarstelling deelneming en medewerking aan training voor terrorisme en de Wet bestuurlijke maatregelen nationale veiligheid (BMNV) (van der Woude, 2010, p. 410). De ernstige bedreiging van het 'nieuwe' terrorisme voor de staat, de democratie en de samenleving vormde de belangrijkste grondslag voor de totstandkoming van de wetgeving (van der Woude, 2010, p. 303). De antiterrorisme maatregelen zijn met name zichtbaar na het plaatsvinden van terroristische aanslagen of wanneer er een hoog dreigingsniveau wordt gesignaleerd (Muller, Kummeling en Bron, 2007, p 23).

3.2 Zoektocht naar een balans tussen veiligheid en privacy

De vraag rijst op in hoeverre we onze staat moeten uitbreiden met veiligheids- en antiterrorisme maatregelen. Deze maatregelen gaan namelijk ten koste van onze individuele vrijheden. P.B. Heymann spreekt in zijn boek *Terrorism, freedom and security: winning without war* over het gevaar voor een 'intelligence state'. Volgens Bob de Graaff (2008) draagt een zogenoemde controlestaat, waarin er aandacht is voor alle mogelijke risico's voor de nationale veiligheid, niet bij aan een gevoel van veiligheid onder de burgers. Een staat met veel politiecontrole kan onwenselijke gevolgen hebben en burgers een gevoel van discriminatie en uitsluiting bezorgen, die het proces van radicalisering juist kunnen stimuleren (de Graaff, 2008, pp. 131-132). Vanaf eind 2007 werd er aandacht besteed aan de zoektocht naar de juiste balans tussen enerzijds veiligheid en anderzijds onze individuele vrijheden. Zo werd het Nederlandse antiterrorisme-

beleid getoetst op haar effectiviteit. Uit de studie *Van privacyparadijs tot controlestaat?* van Vedder, van der Wees, Koops en de Hert (2007) komt naar voren dat er niet of nauwelijks aandacht wordt besteed aan de privacy van burgers. Het is opmerkelijk dat wanneer er sprake is van kritiek op de genomen maatregelen ter bevordering van de nationale veiligheid, deze reacties veelal uit de juridische hoek komen. De burger spreekt zich niet of nauwelijks uit over dit onderwerp (Vedder, van der Wees, Koops en de Hert, 2007, p. 58).

Uit sociologisch onderzoek blijkt dat Nederlandse burgers veel waarde hechten aan privacy, maar snel geneigd zijn iets van zijn of haar privacy op te geven omdat deze waarde niet ervaren wordt als een absolute bescherming. Men zou in een conflictsituatie een waarde als nationale veiligheid verkiezen boven privacy. Dit is mogelijk te verklaren door het feit dat burgers niet goed weten te omschrijven wat het begrip privacy precies inhoudt en schendingen van het privacy recht niet direct merkbaar zijn. Burgers hebben weinig inzicht in de manier waarop er met hun persoonsgegevens wordt omgegaan (Muller, Kummeling en Bron, 2007, p. 34).

Uit de vele verschillende definities die bestaan van het begrip privacy, is er één gemeenschappelijke deler: het belang om de persoonlijke levenssfeer te beschermen. Vedder, van der Wees, Koops en de Hert (2007) pleiten voor het bevorderen van het maatschappelijk debat over de huidige veiligheidsmaatregelen om hiermee meer bewustzijn te creëren dat deze maatregelen samengenomen een grote inbreuk op iemands privacy met zich meebrengt. De burger is zich er vaak niet bewust van dat een opeenstapeling van maatregelen op lange termijn grote gevolgen kan hebben. Een afzonderlijk maatregel lijkt niet al te veel schade toe te richten op iemands privacy, maar de maatregelen bij elkaar opgeteld kunnen wel degelijk een groot effect hebben (Vedder, van der Wees, Koops en de Hert, 2007, pp. 61-70).

De mate van veiligheid en privacy wordt bepaald aan de hand van de inschattingen die worden gemaakt van de mogelijke veiligheidsinbreuken. Ten eerste spelen de reacties van de burgers een rol. Bijvoorbeeld na de moorden op Pim Fortuyn en Van Gogh werden de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie gevraagd verantwoording af te leggen. Burgers kloppen aan bij dergelijke instanties en vragen zich af waarom zo'n incident niet voorkomen had kunnen worden (Muller, Kummeling en Bron, 2007, p. 19 en 23). Ten tweede is het afhankelijk van de waarde die aan privacy wordt toegekend. Sinds de aanslagen van 2001 is de burger een steeds minder grote

waarde gaan hechten aan privacy en werd de veiligheid van burgers vooropgesteld (Vedder, van der Wees, Koops en de Hert, 2007, pp. 23-32).

Hoe is deze verandering in waardering voor privacy te verklaren? Volgens Bennett en French verschilt de waardering voor privacy per tijdsperiode. Om dit te kunnen verklaren moet er volgens hen een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds "een meer fundamentele opvatting over privacy en een strategische opvatting over privacy". Sinds 2001 is het privacybelang slechts strategisch ingezet door beleidsmakers en is er vrijwel geen aandacht besteed aan de waarde van privacy *an sich*. Terrorisme bedreigt de individuele vrijheid en creëert onveiligheid binnen de samenleving. Volgens Luzius Wildhaber, voormalig president van het Europese Hof voor de Rechten van de mens, is het echter de taak van de overheid om als reactie op terrorisme proactieve maatregelen te nemen maar tegelijkertijd de rechten en vrijheden binnen de rechtsstaat behouden. Rekening houdend met de grenzen van de democratische rechtsstaat kan er wel degelijk een effectief veiligheidsbeleid opgesteld worden (Muller, Kummeling en Bron, 2007, pp. 25-26, 31 en 71). Een ontwrichting van onze open democratische samenleving is datgene wat terroristen juist proberen te bereiken. Volgens voormalig minister Pechtold moeten we een almaar verdergaande beperking van onze burgerlijke vrijheden voorkomen (Volkskrant, 2005). Ook geeft Pechtold het belang aan de Nederlandse terrorismewetgeving te evalueren. De maatregelen moeten niet alleen in onderlinge samenhang maar ook in Europese en internationale context beoordeeld worden, waarbij de maatregelen getoetst moeten worden aan hun proportionaliteit en effectiviteit (Kamerstukken 31200, 2007-2008, geciteerd in van der Woude, 2009, p. 14).

3.3 Conclusie

Als gevolg van de aanslagen op 11 september 2001 is de Nederlandse overheid anders gaan denken over het belang van terrorismebestrijding en heeft er een wijziging plaatsgevonden in het overheidsbeleid. Het fenomeen religieus terrorisme werd hoog op de agenda gezet, omdat het als een dusdanig gevaar werd gezien voor de nationale veiligheid en de Nederlandse overheid zich meer bewust was geworden van de gevaren voor de samenleving die terrorisme met zich meebrengt. Er is een specifiek antiterrorismewetgeving tot stand gekomen, waarin verschillende

antiterrorisme maatregelen zijn opgenomen. De ernstige bedreiging van het 'nieuwe' terrorisme voor de staat, de democratie en de samenleving vormde de belangrijkste grondslag voor de totstandkoming van de wetgeving. Het strafrecht speelt hierin een belangrijke rol. Het invoeren van strafrechtelijke antiterrorisme maatregelen bleek echter niet voldoende in de bestrijding van terrorisme. De Nederlandse overheid past in haar bestrijding van terrorisme een 'brede' benadering toe. Er wordt zowel gebruik gemaakt van een repressieve als preventieve aanpak ten behoeve van de nationale veiligheid. Deze benadering houdt in dat niet alleen de nadruk ligt op het direct bestrijden van terrorisme, maar ook aandacht wordt besteed aan het bestrijden van radicalisering, polarisering en het bevorderen van integratie in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse antiterrorisme wetgeving moet in het licht worden gezien van haar internationale verantwoordelijkheid in de bestrijding van terrorisme. Op dit terrein zijn er afspraken gemaakt binnen de Europese Unie, maar ook in VN- en NATO-verband.

Er moet echter kritisch gekeken worden ten aanzien van de kwaliteit en effectiviteit van de huidige terrorismewetgeving en de maatregelen die in de toekomst genomen worden. De juiste combinatie van maatregelen is van belang. De antiterrorisme maatregelen beschermen de nationale veiligheid, maar het grootste kritiekpunt is dat het op gespannen voet staat met de individuele vrijheden, waaronder de privacy van burgers. Een inbreuk op de levenssfeer is volgens artikel 8 lid 2 van het EVRM pas gerechtvaardigd wanneer het een legitiem doel dient en noodzakelijk wordt geacht (Tweede kamer der Staten-Generaal, 2005, pp. 6-7). De wetgever maakt deze afweging en bepaalt of een bepaalde maatregel noodzakelijk is of niet (van der Woude, 2009, pp. 173-174). De gevolgen van de genomen antiterrorisme maatregelen moeten daarom in verhouding staan met de nadelige gevolgen ervan voor onze vrijheid. Hoe hoger het potentiële dreigingsniveau van terrorisme in ons land, des te gemakkelijker lijken verregaande maatregelen worden genomen ten behoeve van onze veiligheid. Een zorgvuldige afweging van de genomen maatregelen wordt hierdoor bemoeilijkt. Het streven is te zoeken naar een evenwicht tussen de waarden veiligheid en vrijheid.

Deel 4 - Integratie

4.1 *Common Ground*

Naar aanleiding van de verschillende disciplinaire hoofdstukken is het van belang om de verschillende bevindingen te integreren om een interdisciplinair antwoord op de hoofdvraag te kunnen geven. Om dit te realiseren moet een *common ground* worden gecreëerd. Hierbij zal er gekeken worden naar de overeenkomsten en verschillen tussen de disciplines en op welke manier deze elkaar kunnen aanvullen of overbruggen. Volgens Allen F. Repko (2012) is *common ground* fundamenteel in interdisciplinair onderzoek omdat het, in dit geval voor de drie betrokken wetenschappers, anders onmogelijk is te communiceren en inzichten met elkaar te vergelijken en te integreren als er op verschillende manieren tegen terrorisme wordt aangekeken. Er moet daarom gezocht worden naar een gemeenschappelijke manier van communicatie (Repko, 2012). Met behulp van de *common ground* kan er gewerkt worden aan een integratie van de verschillende bevindingen met als doel een *more comprehensive understanding* te verkrijgen van het fenomeen terrorisme en de invloed hiervan op de verschillende niveaus van de samenleving. Repko identificeert verschillende technieken die gebruikt kunnen worden voor het creëren van *common ground*. In deze paragraaf is *common ground* gecreëerd door de techniek 'organisatie' toe te passen en verschillende concepten te 'herdefiniëren'. Deze technieken zullen in de volgende paragraaf nader worden toegelicht.

In dit onderzoek is gekozen voor een definitie van terrorisme waarin zowel de aard van de daad als de doelstellingen die terrorisme heeft zijn opgenomen. Zoals in de inleiding is vermeld, wordt de volgende definitie van het begrip terrorisme gehanteerd: "*Terrorisme is het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, met als doel de bevolking ernstige angst aan te jagen, maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen en politieke besluitvorming te beïnvloeden*" (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2001; Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2010). Uit bovenstaande definitie komt naar voren dat terrorisme invloed heeft op meerdere niveaus van de samenleving, namelijk het micro- meso- en macroniveau. De drie disciplines focussen zich ieder op één van de drie doelstellingen die terrorisme voor ogen heeft en in de definitie naar voren komen. De techniek waarmee er op deze manier *common ground*

gecreëerd is wordt door Allen F. Repko (2012) ook wel 'organisatie' genoemd. Deze techniek ordent de concepten en inzichten van de disciplines met als doel om de onderliggende structuur en relaties aan het licht te brengen, zodat beschreven kan worden hoe de niveaus zich tot elkaar verhouden in het kader van terrorisme (Repko, 2012, p. 346). Er is *common ground* gecreëerd door één overkoepelende definitie van het concept 'terrorisme' te hanteren. Op deze manier zijn de disciplines met elkaar in verbinding gebracht en vullen ze elkaar aan.

Deze *common ground* kan ook worden bewerkstelligd door te kijken naar de verschillen in invloed. De disciplines SG en CNBP richten zich namelijk op sociale en psychologische processen die zich afspelen binnen de samenleving naar aanleiding van een terroristische aanslag of dreiging. Deze twee disciplines onderzoeken hiermee de directe invloed van terrorisme op de samenleving. IB onderzoekt de reactie van de overheid op een terroristische aanslag of dreiging en hoe de overheid de samenleving stuurt. Naar aanleiding van een terroristische aanslag of dreiging zal er, zoals hierboven beschreven, een reactie plaatsvinden in de samenleving. De overheid reageert op deze reactie met het introduceren of aanpassen van haar beleid. Terrorisme heeft dus een indirecte invloed op de overheid. Zo kan de overheid gezien worden als een spil om de invloed die terrorisme uitoefent op de samenleving positief te veranderen en te sturen. Opnieuw worden zo de posities van de verschillende disciplines ten opzichte van elkaar in kaart gebracht en geordend door gebruik te maken van de techniek 'organisatie' (Repko, 2012).

Een ander verschil tussen de drie disciplines is het verschil in focus. De discipline IB kijkt naar de invloed van terrorisme in West-Europa op de samenleving sinds de aanslagen van 11 september 2001. Er is voor deze tijdsafbakening gekozen omdat terrorisme vanaf dat moment hoog op de politieke agenda werd gezet in West-Europa en er sindsdien meer aandacht werd besteed aan de bestrijding (Freulich, 2013). Voor de SG en CNBP is deze tijdsafbakening niet zozeer van belang omdat in het onderzoeken van de sociale en psychologische processen die plaatsvinden de historische context minder relevant is.

Voor de integratie van de verschillende inzichten is het belangrijk dat er een gemeenschappelijke notie bestaat van veelvoorkomende begrippen. Aangezien iedere discipline zijn eigen vocabulaire kent, is het noodzakelijk om tot gemeenschappelijke definities te komen zodat effectieve communicatie en vergelijking mogelijk wordt gemaakt (Repko, 2012). Repko

noemt deze techniek 'herdefiniëring'. Niet alle gehanteerde begrippen zijn voor elke discipline echter even belangrijk. Zo komt bijvoorbeeld in de definitie van het concept terrorisme bij de CNBP vooral het begrip 'angst' naar voren, maar het exact definiëren van begrippen als 'samenleving' en 'buurt' is voor deze discipline minder belangrijk. Slechts de belangrijkste begrippen voor de drie disciplines zullen daarom besproken en zo nodig geherdefinieerd worden.

De samenleving wordt formeel gedefinieerd als het volgende: "Alle mensen die samen de maatschappij vormen" (Kernerman Nederlands Leerdswordenboek, 2016). In dit interdisciplinaire onderzoek wordt de samenleving beschouwd als één geheel, dat onderverdeeld kan worden in drie verschillende lagen. De burger (micro), de buurt (meso) en de overheid (macro) zijn de drie niveaus van de samenleving die onderzocht worden. Er wordt allereerst gekeken naar de burger als individu. Daarna wordt er gekeken naar de buurt die bestaat uit een groep burgers. Ten slotte wordt er gekeken naar de overheid die zowel ten dienste staat van de burger als de buurt.

De burger wordt enerzijds gedefinieerd als een inwoner van een stad en anderzijds als iedere inwoner van een land (van Dale, 2016). De burger is het individu dat voornamelijk op het microniveau van de samenleving centraal staat. De buurt is een gecompliceerder begrip omdat de betekenis ervan kan variëren. De wijk en de buurt zijn allebei termen waarmee een deel van een stad wordt aangeduid en worden in dit onderzoek beiden gehanteerd (Kernerman Nederlands Leerdswordenboek, 2016). Echter wordt in de praktijk de wijk vaak als formele en administratieve term gehanteerd terwijl de buurt meer als sociaal geconstrueerd en bredere term wordt gezien (Reinders, 2005). De overheid wordt gedefinieerd als de lichamen aan wie gezag is toevertrouwd (Van Dale, 2016). De definiëring van deze drie begrippen heeft geen problemen opgeleverd tijdens het interdisciplinaire onderzoeksproces omdat iedere discipline zich voornamelijk op één van de drie bovenstaande begrippen focust.

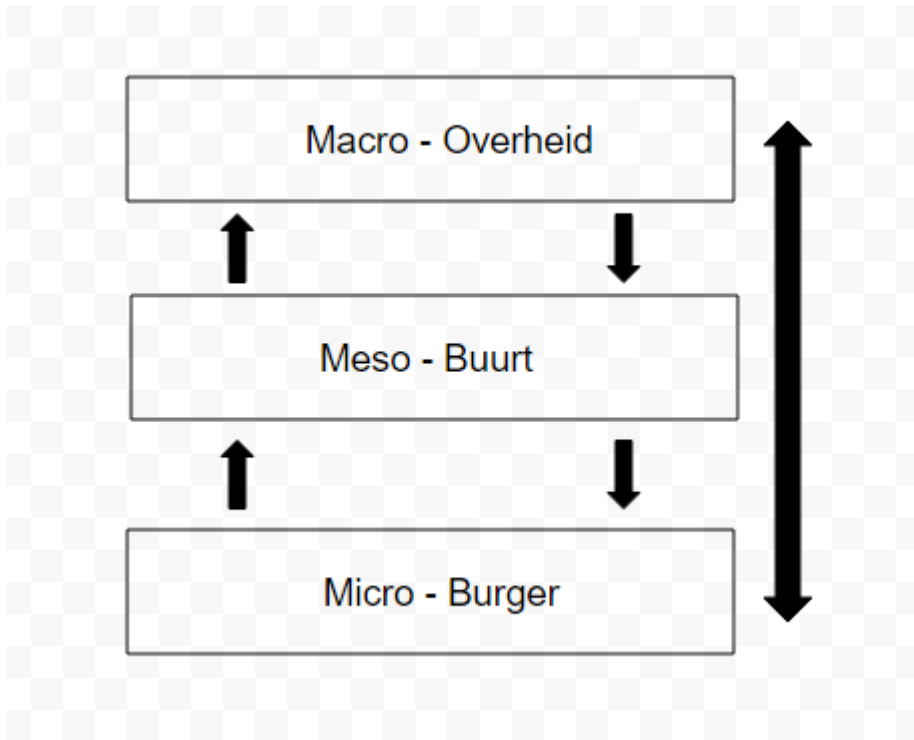
Een ander veel voorkomend begrip in de drie disciplines is 'angst' en kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De CNBP ziet angst als een emotie die de mens kan beschermen tegen mogelijk gevaar. Volgens IB is angst vooral gebaseerd op 'feitelijke' kennis, dus wanneer er daadwerkelijk sprake is van een hoog dreigingsniveau. De SG is geneigd om deze twee perspectieven te combineren, waarbij zowel de angstgevoelens van de burger als de

daadwerkelijke dreiging waar de angst op gebaseerd is worden meegenomen. In dit interdisciplinaire onderzoek wordt angst gezien als een emotie die ervaren wordt door de burger en wat tot uiting komt in het gedrag.

Er is in deze paragraaf *common ground* gecreëerd door gebruik te maken van de technieken 'organisatie' en 'herdefinitie'. De techniek 'organisatie' heeft de verschillende disciplines op drie schaalniveaus georganiseerd en geordend in een schaalmodel waardoor de tussenliggende relaties zichtbaar zijn gemaakt. Daarnaast zijn, met behulp van de techniek 'herdefinitie', veel voorkomende begrippen in het onderzoek gedefinieerd of geherdefinieerd. De overeenstemming over en de afbakening van de begrippen zorgen voor een duidelijke communicatie tussen de drie disciplines. Zo kan er in de volgende paragraaf toegewerkt worden naar een integratie van deze inzichten en het ontwikkelen van *A More Comprehensive Understanding*.

4.2 *A More Comprehensive Understanding*

Er is in de vorige paragraaf *common ground* gecreëerd door onder andere gebruik te maken van drie verschillende niveaus. Deze schaalniveaus kunnen gevisualiseerd worden door ze onder te brengen in een schaalmodel (zie *figuur 1*). Naar aanleiding van dit model kunnen de verschillende relaties tussen de niveaus geanalyseerd en besproken worden. Het schaalmodel laat zien dat de niveaus in wisselwerking staan met elkaar. In deze *More Comprehensive Understanding* worden de relaties tussen de burger en de buurt, de buurt en de overheid en de burger en de overheid besproken en met elkaar geïntegreerd. Vervolgens zal er in de conclusie een interdisciplinair antwoord worden gegeven op de hoofdvraag.

figuur 1. Schaalmodel op macro-, meso- en microniveau.

4.2.1 Burger en de Buurt

Een burger is nooit alleen, maar bevindt en gedraagt zich altijd in een bepaalde groep of gemeenschap. Deze gemeenschap vormt het kader waarin de burger handelt of waardoor de burger beïnvloed wordt. Deze gemeenschap kan ook de buurt zijn, waar factoren aanwezig zijn die als voedingsbodem kunnen dienen voor radicalisering. Het begrijpen van de relatie tussen de burger en buurt is dan ook essentieel voor het in kaart brengen van de dynamiek omtrent terrorisme. Een terroristische aanslag fungeert als angstopwekkende stimulus voor directe en indirecte slachtoffers. Dit zet de natuurlijke angstmechanismes van de mens in werking. De aanwezigheid van deze angst kan leiden tot wantrouwen jegens en stereotypering van bepaalde groepen in de samenleving door overmatige aandacht verscherping voor irrelevante stimuli, wat gevoed kan worden door berichtgeving in de media. Hierdoor komen groepsgrenzen in de samenleving duidelijker naar voren en kan er tevens stigmatisering plaatsvinden. Bij het langdurig aanhouden van deze angst, in combinatie met stigmatisering, zullen groepsgrenzen voortdurend

benadrukt worden, waardoor er polarisering in de buurt kan plaatsvinden. Dit kan op zijn beurt weer bijdragen aan een verhoogd risico op radicalisering.

4.2.2 Buurt en de overheid

De stad en de buurt zijn geïncorporeerd in de overheid. De overheid reageert op ontwikkelingen die in een stad of buurt plaatsvinden met een aangepast of nieuw ontwikkeld beleid dat beter aansluit bij de ontwikkelingen op buurtniveau. Het beleid van de overheid heeft vervolgens weer invloed op het functioneren van de desbetreffende stad of buurt. De verschillende manier waarop de Nederlandse en Belgische overheden georganiseerd zijn heeft gevolgen voor buurtniveau.

België kent een federale overheid, waardoor er grote lokale verschillen bestaan in het antiterrorismebeleid. Uit de casus van Molenbeek kwam naar voren dat door een gebrek aan communicatie tussen verschillende instanties er soms niet genoeg kan worden ingespeeld op de plaatselijke realiteit. Uit een vergelijkingsonderzoek naar de Nederlandse en Belgische beleidsvoorbereiding komt naar voren dat deze gebrekkige communicatie te maken heeft met een tekort aan vaardigheden in de administratie, welke van groot belang zijn voor het maken van beleid (Brans, Facon & Hoet, 2003). Door de lokale politieke structuur, waaronder ook het gebrek aan subsidie en de taalbarrières vallen, heeft de Belgische overheid minder zicht op processen als radicalisering die plaatsvinden op buurtniveau. Dit maakt het ontwikkelen van een effectief antiterrorisme beleid moeizaam, wat nodig is om radicalisering tegen te gaan.

In tegenstelling tot de situatie in België, is de Nederlandse overheid centraler georganiseerd. De overheid voert ook beleid op buurtniveau, waarbij er rekening wordt gehouden met de plaatselijke ontwikkelingen. Een voorbeeld hiervan is het grootstedelijk beleid dat Nederland heeft aangepakt in de jaren '70. Het antiterrorisme beleid heeft zich sinds de aanslagen op 11 september 2001 steeds verder ontwikkeld doordat de overheid verschillende antiterrorisme-maatregelen heeft ingevoerd. De Nederlandse overheid past in haar bestrijding van terrorisme een 'brede' benadering toe. Dit wil zeggen dat terrorisme niet alleen direct bestreden wordt, maar er ook aandacht is voor het bestrijden van polarisering en radicalisering en voor het bevorderen van integratie.

Als je de situatie in Nederland vergelijkt met de situatie in België zou gesteld kunnen worden dat onder andere de politieke structuur in België heeft kunnen leiden tot een grotere aanwezigheid van processen als polarisering en radicalisering in de buurt. Naast deze politieke structuur liggen er ook andere factoren aan deze processen ten grondslag.

De overheid speelt in op de processen polarisering en radicalisering door verschillende maatregelen in te voeren. Een nadelig, onbedoeld gevolg van bepaalde doorgevoerde maatregelen is dat deze processen, die zich in de buurt afspelen, versterkt kunnen worden. Veiligheidsinstanties zijn bijvoorbeeld extra alert op personen die een verdacht profiel hebben en behandelen deze bepaalde groep mogelijk anders. Dit kan zorgen voor een kloof tussen verschillende bevolkingsgroepen en op die manier polarisering versterken. Dit laat zien dat maatregelen van de overheid direct invloed hebben op de buurt, waarin verschillende processen een reactie oproepen van de overheid.

4.2.3 Burger en de overheid

De burger en de overheid hebben een wederzijdse invloed op elkaar. Zo hebben verschillende antiterrorisme-maatregelen die Nederland heeft doorgevoerd, zoals de identificatieplicht, invloed op het leven van de burger. Er is hierdoor een verhoogde waakzaamheid onder de burgers ontstaan, die gevoed wordt door de doorgevoerde antiterrorisme-maatregelen.

Eenzijds heeft de overheid invloed op de burger. Hoe meer overheidsmaatregelen worden genomen om de burger te beschermen voor een mogelijke aanslag, des te angstiger een burger kan worden. Deze angst is niet het resultaat van direct getuige zijn van een daadwerkelijke gebeurtenis, ofwel een daadwerkelijke terroristische aanslag. De angst ontstaat juist door het feit dat de maatregelen de burger het idee kunnen geven dat hij of zij juist een mogelijk doelwit kan zijn van een terroristische aanslag, en dus een risico loopt. Deze risicoperceptie is gebaseerd op een inschatting die de burger maakt van de kans om zelf slachtoffer te worden. Het plaatsen van militairen op een openbare plek als een station is een voorbeeld van een maatregel die een gevoel kan opwekken dat een burger alert zou moeten zijn, wat de angstmechanismen in werking kan zetten zonder dat een directe dreiging zich voordoet. Het gevoel van onveiligheid verkregen door angst is dus niet zozeer gekweekt door 'feitelijke' gebeurtenissen, maar door een inschatting dat

een terroristische aanslag zou kunnen plaatsvinden. Bij het langdurig ervaren van dit type angst, kunnen angststoornissen zich gemakkelijker ontwikkelen. De waakzaamheid, die voortkomt uit een 'onnodig' geactiveerd angstmechanisme, kan dus bij langdurig aanhouden resulteren in een bedreiging voor de mentale gezondheid.

Anderzijds kan onderzoek naar hoe een individu fysiologisch en psychologisch reageert op een terroristische aanslag of dreiging en naar de mogelijke risico's van dien, de overheid helpen juist een effectiever antiterrorisme-beleid op te stellen. De burger moet immers beschermd worden, en het is de taak van de overheid om deze bescherming te garanderen. De maatregelen moeten echter niet contraproductief werken, en juist angstgevoelens in de hand werken. Het implementeren van inzichten over angst door terrorisme in antiterrorisme-maatregelen kan zorgen voor betere resultaten op het gebied van veiligheid en de mentale gezondheid van de burger.

4.2.4 De burger, de buurt en de overheid

Door het analyseren van de relaties tussen de verschillende niveaus, wordt de wederzijdse beïnvloeding in kaart gebracht. Bij het samenbrengen van de verschillende relaties tussen de disciplinaire inzichten komt naar voren dat polarisering terugkomt als een uitkomst van de invloed die terrorisme heeft op de samenleving. Polarisering ontstaat wanneer de burger, door angst geleid, wantrouwend komt te staan tegenover 'andere' groepen in de samenleving. In het kader van de invloed van terrorisme lijkt dit ook te gebeuren. Door overmatige alertheid ontstaat groepsvorming. Deze groepsvorming kan op zijn beurt opnieuw leiden tot bepaald gedrag van de burger, zoals stigmatisering en het ontwikkelen van haatgevoelens jegens andere bevolkingsgroepen. Dit wordt gevoed door de media en andere instanties. De overheid is in staat dit groepsgevoel te versterken door ineffectief beleid te voeren.

Deel 5 – Conclusie & Discussie

5.1 Conclusie

In dit interdisciplinaire onderzoek stond de volgende vraagstelling centraal: “*Wat is de invloed van het terrorisme in West-Europa op de samenleving?*” In dit hoofdstuk zal aan de hand van de integratie van de discipline inzichten een antwoord worden gegeven op bovenstaande vraag.

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat de toegenomen angst van de burger, als reactie op het terrorisme en de terroristische dreiging in West-Europa, zorgt voor een zekere polarisatie in de samenleving, die versterkt kan worden door ineffectief beleid van de overheid.

Uit de *common ground* bleek dat terrorisme invloed heeft op meerdere niveaus van de samenleving. De inzichten van deze niveaus zijn nodig om de dynamiek binnen en de relaties tussen de niveaus te begrijpen. Zo heeft angst, ervaren op het individuele niveau, consequenties voor het niveau van de buurt, omdat dit de context is waarin een individu handelt. Vervolgens voert de overheid verschillende antiterrorisme-maatregelen door die op haar beurt weer invloed hebben op het niveau van de buurt en de burger. Deze wederzijdse beïnvloeding is de rechtvaardiging voor het feit dat deze wisselwerking tussen de drie niveaus als geheel bekeken moet worden in plaats van afzonderlijk.

Uit de integratie is naar voren gekomen dat polarisering een gevolg is voor de samenleving van het terrorisme en terroristische dreiging in West-Europa. Polarisering kan ervoor zorgen dat verschillende groepen in de bevolking zich van elkaar vervreemden, wat ontwrichtend voor een samenleving kan zijn. Het is van belang deze polarisering tegen te gaan door vanuit het macroniveau (de overheid) gepaste anti-terrorisemaatregelen te nemen die rekening houden met de bevolking op buurt- en individueel niveau. Op deze manier kan de overheid de veiligheid van de bevolking steeds meer garanderen, aangezien alle negatieve effecten van de invloed van terrorisme in acht genomen moeten worden.

5.2 Discussie

Door terrorisme te benaderen op de verschillende niveaus wordt er gedetailleerd gekeken naar de invloed van terrorisme op de samenleving. De focus op de drie verschillende niveaus heeft ervoor

gezorgd dat er direct *common ground* is gecreëerd zonder dat dit per definitie expliciet werd gemaakt. Ook legt het op hetzelfde moment de relaties tussen de niveaus bloot, wat ervoor zorgt dat de complexiteit van terrorisme al in de beginfase wordt meegenomen in het onderzoek.

Daarnaast zorgt deze focus ervoor dat de inzichten van de disciplines niet conflicteren omdat deze zich elk op een ander element centreren. Deze indeling op schaalniveau heeft ertoe geleid dat dit onderzoek daadwerkelijk een interdisciplinaire bijdrage levert aan het wetenschappelijk debat.

De grootste limitaties van dit onderzoek worden veroorzaakt door de complexiteit van terrorisme. Het is daarom noodzakelijk het onderwerp terrorisme en de invloed ervan steeds opnieuw aan het licht te brengen. Het is complex omdat de uitingsvormen en de invloed ervan per terroristische aanslag en tijdsperiode kunnen verschillen. Om deze reden is het van belang continue vernieuwende inzichten bij te dragen.

In dit onderzoek zijn drie disciplines gebruikt, waarvan de combinatie zowel kansen als limitaties bevat. De CNBP kijkt specifiek naar de hormonale biologische reacties van het individu en zou daarbij andere processen die zich afspelen in de samenleving over het hoofd kunnen zien. De SG daarentegen gebruikt veel sociologische concepten waarbij de mogelijkheid ontstaat dat individuele motivaties overschaduwd worden door het gedrag van de groep. Deze disciplines vullen elkaar hierin daarom goed aan. De IB onderzoekt de overheid, een groot bureaucratisch orgaan. Na een terroristische aanslag moet er snel worden gehandeld, dit kan soms belemmerd worden door het bureaucratische systeem van de overheid. Tevens is het onderzochte recente terrorisme zeer veranderlijk van aard. Te veel focus op het vergelijken met soortgelijke gebeurtenissen uit het verleden zou een limitatie voor de IB kunnen zijn.

Een inbreng van specialisten uit andere disciplines zou een bijdrage kunnen leveren aan het opvullen van deze eventuele hiaten en het daadwerkelijk ontwikkelen van gepaste beleidsmaatregelen. Een politicoloog zou hier een waardevolle toevoeging kunnen leveren omdat deze weet wat voor concrete stappen er moeten worden genomen om de beleidsmaatregelen daadwerkelijk te kunnen uitvoeren.

In dit onderzoek is daarnaast slechts gebruik gemaakt van theorie verkregen uit wetenschappelijk literatuuronderzoek, empirisch onderzoek zou een grote bijdrage kunnen

leveren bij het begrijpen van de context waarin terrorisme zich afspeelt en het opstellen van concrete maatregelen.

Ook richt dit onderzoek zich enkel op *home-grown terrorism* en de invloed daarvan op de samenleving. Naast *home-grown terrorism* bestaan er echter ook andere soorten terrorisme, bijvoorbeeld terroristische organisaties die opereren buiten West-Europa. Zo wordt een beschrijving van terroristische organisaties als Al-Qaeda of de Islamitische Staat buiten beschouwing gelaten, terwijl ook dit een belangrijk element van terrorisme belichaamt.

Een bestaande paradox binnen het onderzoeken van terrorisme in het algemeen en dus ook binnen dit onderzoek is het feit dat het uitlokken van een reactie één van de doelstellingen is van terrorisme. Verandering van het overheidsbeleid lijkt een logische reactie op terrorisme, maar dit zou daardoor terrorisme juist ook in de hand kunnen werken. De moeilijkheid zit in het vinden van de balans tussen enerzijds proberen terrorisme niet in de hand te werken door verscherpte anti-terrorisemaatregelen en anderzijds de samenleving wel te beschermen voor terrorisme. Het is van belang om een bewustzijn te creëren van deze paradox. Een voorbeeld van een verscherpte anti-terrorisemaatregel die op deze manier ineffectief kan werken, is dat wanneer men extra alert is op personen die een verdacht profiel hebben, deze personen zich gediscrimineerd zullen voelen en er zo polarisering kan ontstaan. Deze polarisering kan dan uiteindelijk leiden tot radicalisering en terrorisme zo in de hand werken.

Een onderliggende barrière voor het realiseren van vele concrete maatregelen is het eerdergenoemde fluïde karakter van terrorisme. Allereerst betekent dit dat er waakzaam moet worden omgegaan met het generaliseren van theorieën. Terroristische aanslagen, ongeacht grote gelijkenissen, zijn context afhankelijk, uitgevoerd door verschillende daders met andere motieven, betreffen verschillende samenlevingen en kunnen hierdoor ook andere effecten hebben. Kortom, men moet voor en na iedere aanslag de verschillende factoren blijven onderzoeken en er niet vanuit gaan dat deze constant zijn. Ten tweede betekent dit fluïde karakter dat inzichten en maatregelen snel verouderen. De reden dat preventieve maatregelen er niet altijd zijn is omdat het beleidsvormingsproces vaak een stap achter loopt en reactief werkt. Inzichten over de buurt en de burger kunnen verouderen omdat de maatschappij na iedere terroristische aanslag mee veranderd.

5.2 Handlingsperspectief

Zoals in de inleiding gesteld, is continue vernieuwing nodig in het wetenschappelijke debat over terrorisme. Terrorisme is namelijk voortdurend aan verandering onderhevig en elke terroristische aanslag of dreiging heeft een eigen karakter met specifieke kenmerken, waardoor iedere aanslag op zichzelf bekeken moet worden.

De overheid zal in ieder geval adequaat moeten reageren op terrorisme door effectieve antiterrorisme-maatregelen te implementeren die de negatieve processen als gevolg van terrorisme mogelijk tegen kunnen gaan. Vanuit iedere discipline zijn verschillende adviezen voor effectieve antiterrorisme-maatregelen te onderscheiden. Vanuit het microniveau komt vooral het belang van fundamenteel onderzoek naar boven. De lange termijneffecten van angst als gevolg van terrorisme zouden nader onderzocht moeten worden, en de gevolgen voor het brein, gedrag en gezondheid. Een beter begrip van deze effecten en gevolgen kan een verbetering opleveren in de behandeling van directe en indirecte slachtoffers. Deze onderzoeksresultaten moeten geïncorporeerd worden in het creëren van maatregelen om zo een gehele bevolking te beschermen.

Om antiterrorisme-maatregelen te ontwerpen die effectief zijn op buurtniveau, moet er naast het vergroten van de veiligheid door meer politietoezicht op straat, vooral worden gekeken naar structurele problemen. Politieke structuren die leiden tot slechte communicatie en beleid zullen moeten worden aangepast. Daarnaast moeten er kansen worden gecreëerd voor jongeren en moeten verschillende groepen in de samenleving de dialoog met elkaar aan blijven gaan om polarisering te voorkomen.

Uit het onderzoek op overheidsniveau komt naar voren dat men kritisch moet blijven ten aanzien van de kwaliteit en effectiviteit van de doorgevoerde anti-terrorismemaatregelen of in de toekomst ingevoerd zullen worden. De maatregelen die de nationale veiligheid bevorderen gaan namelijk ten koste van de individuele vrijheden, waaronder privacy. Een zorgvuldige afweging is noodzakelijk en de maatregelen moeten voortdurend herzien worden, gezien terrorisme continu aan verandering onderhevig is.

Goede communicatie tussen de burger, lokale instituties en de overheid lijkt hierin essentieel want zoals uit dit onderzoek is gebleken staan de verschillende lagen van de samenleving in constante wisselwerking met elkaar.

Literatuurlijst

Inleiding

Binnenlandse Veiligheidsdienst. (april 2001). Terrorisme aan het begin van de 21e eeuw;

dreigingsbeeld en positionering BVD. Geraadpleegd van:

[file:///C:/Users/pl_user7/AppData/Local/Google/Chrome/Downloads/rapp_terrorisme_positionering_bvd_4-01%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pl_user7/AppData/Local/Google/Chrome/Downloads/rapp_terrorisme_positionering_bvd_4-01%20(1).pdf).

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2010). *Kamerstukken 30164 nr. J. Vergaderjaar 2010-2011*.

Den Haag.

Evans, M. (15 november 2015). Paris attacks show homegrown terror is Europe's greatest threat.

The Australian. Geraadpleegd van: <http://www.theaustralian.com.au/news/world/the-times/paris-attacks-show-homegrown-terror-is-europes-greatest-threat/news-story/5e81f5852c2a9d18b25399fb2d0f5ccc> (Geraadpleegd op 11-07-2016).

Kellner, D. (2003). *From 9/11 to terror war: The Dangers of the Bush Legacy*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Khawla, A. (12 december 2010). Understanding Homegrown Terrorism. *The American Thinker*.

Geraadpleegd van:

http://www.americanthinker.com/articles/2010/12/understanding_homegrown_terror.h
(Geraadpleegd op 01-06-2016).

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2002). *Jaarverslag Binnenlandse Veiligheidsdienst 2001*. Rijswijk: Van Langen Drukwerk B.V.

Precht, T (2007). *Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe: From conversion to terrorism. An assessment of the factors influencing violent Islamist extremism and suggestions for counter radicalisation measures*. Denemarken: Ministerie van Justitie.

Repko, Allen (2012). *Interdisciplinary Research Process and Theory*. Los Angeles: SAGE Publications Inc.

Ruby, C. L. (2002). The Definition of Terrorism. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 2, 9-14. doi: 10.1111/j.1530-2415.2002.00021.

Deel 1 - Burger

Astle, D. E., & Scerif, G. (2009). Using developmental cognitive neuroscience to study behavioral and attentional control. *Developmental Psychology*, 51(2), 107-118.

Atsak, P., Hauer, D., Campolongo, P., Schelling, G., Fornari, R. V., & Roozendaal, B. (2014). Endocannabinoid Signaling within the Basolateral Amygdala Integrates Multiple Stress Hormone Effects on Memory Consolidation. *Neuropsychopharmacology*, 40(6), 1485-1494. doi:10.1038/npp.2014.334

Baldwin, D., & Tyrer, P. (2006). Generalised Anxiety Disorder. *The Lancet*, 368(9553), 2156-2166. doi:10.1016/S0140-6736(06)69865-6

Cannon, W.B. (1933). The Wisdom of the Body. *International Journal of Ethics*, 43(2), 234-235.

Closing the Gaps: Reducing Disparities in Mental Health Treatment through Engagement. (n.d.).

Geraadpleegd van: <http://www.nimh.nih.gov/research-priorities/scientific-meetings/2011/closing-the-gaps-reducing-disparities-in-mental-health-treatment-through-engagement/index.shtml> (Geraadpleegd op 16-07-2016).

Davis, M. (1992). The Role of the Amygdala in Fear and Anxiety. *Annual Review of Neuroscience*, 15(1), 353-375. doi:10.1146/annurev.ne.15.030192.002033

- Desmedt, A., Marighetto, A. & Piazza, P. (2015). Abnormal Fear Memory as a Model for Posttraumatic Stress Disorder. *Biological Psychiatry*, 78(5), 290-297. doi:10.1016/j.biopsych.2015.06.017
- Diamond, A., (2013). Executive Functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135-168. doi: 10.1146/annurev-psych-113011-143750
- Drexler, S. M., Merz, C. J., Hamacher-Dang, T. C., Tegenthoff, M., & Wolf, O. T. (2015). Effects of Cortisol on Reconsolidation of Reactivated Fear Memories. *Neuropsychopharmacology*, 40(13), 3036-3043. doi:10.1038/npp.2015.160
- Gale, C. K., & Millichamp, J. (2011). Generalised anxiety disorder. *BMJ Clinical Evidence*, 1002.
- Hennis, P., & Leusink, J. (2007). Anesthesiologie. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 104-105.
- Hettema, J. M., Neale, M. C., & Kendler, K. S. (2001). A Review and Meta-Analysis of the Genetic Epidemiology of Anxiety Disorders. *American Journal of Psychiatry*, 158(10), 1568-1578. doi:10.1176/appi.ajp.158.10.1568
- Keller, M. B. (2002). The Long-Term Clinical Course of Generalized Anxiety Disorder. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 63(8), 11-16.
- Kim, J. J., & Jung, M. W. (2006). Neural circuits and mechanisms involved in Pavlovian fear conditioning: A critical review. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30(2), 188-202. doi:10.1016/j.neubiorev.2005.06.005
- Rothschild, B. (2000). *The Body Remembers: The Psychophysiology of Trauma and Trauma Treatment*. New York: W.W. Norton & Company. doi:0-393-70327-4

Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., Berry, S. H. (2001). A National Survey of Stress Reactions after the September 11, 2001, Terrorist Attacks. *New England Journal of Medicine*, 345(20), 1507-1512.

doi:10.1056/nejm200111153452024

Scott, W. A. (1962) Cognitive Complexity and Cognitive Flexibility. *Sociometry*, 25(4), 405-414.

doi:10.2307/2785779

Seegerstrom, S. C., & Miller, G. E. (2004). Psychological Stress and the Human Immune System: A Meta-Analytic Study of 30 Years of Inquiry. *Psychological Bulletin*, 130(4), 601-630.

doi:10.1037/0033-2909.130.4.601

Stutzman, G., & LeDoux, J. E. (1999). GABAergic antagonists block the inhibitory effects of serotonin in the lateral amygdala: A mechanism for modulation of sensory inputs related to fear conditioning. *The Journal of Neuroscience: The Official Journal of the Society for Neuroscience*, 19(11).

Van der Heide, L. (24 maart 2016). Morele veerkracht bepaald impact. *Het Parool*. Geraadpleegd van: <http://www.parool.nl/opinie/-morele-veerkracht-bepaalt-impact~a4269471/> (Geraadpleegd op 29-6-2016).

Witcher, H., Kessler, R. C., Beesdo, K., Krause, P., Hofler, M., & Hoyer, J. (2002). Generalized anxiety and depression in primary care: Prevalence, recognition, and management. *Journal of Clinical Psychiatry*, 63(8), 24-34.

Yehuda, R., & Hyman, S. E. (2005). The Impact of Terrorism on Brain, and Behavior: What We Know and What We Need to Know. *Neuropsychopharmacology*, 30(10), 1773-1780.

doi:10.1038/sj.npp.1300817 Lamotte, S. (2016). What terror does to your brain.

Geraadpleegd van: <http://www.cnn.com/2016/03/25/health/brain-and-terrorist-attack/index.html> (Geraadpleegd op 16-07-2016).

Lieb, R., Becker, E., & Altamura, C. (2005, August). The epidemiology of generalized anxiety disorder in Europe. *European Neuropsychopharmacology*, 15(4), 445-452.
doi:10.1016/j.euroneuro.2005.04.010

Milosevic, I., & McCabe, R. E. (2015). *Phobias: The psychology of irrational fear*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.

Rickels, K., & Schweizer, E. (1990). The Clinical Course and Long-Term Management of Generalized Anxiety

Deel 2 - Buurt

Aalbers, M. (mei 2016). Molenbeek. *Geografie*.

Ardashev, Grigoriy and Savitch, Hank. (2001). Does Terror has an Urban Future. *Urban Studies*, 38(13), 2515-2533.

Capatides, C. (11 april 2016). Molenbeek & Schaerbeek: A Tale of Two Tragedies. *CBS News*.

Geraadpleegd van: <http://www.cbsnews.com/news/molenbeek-and-schaerbeek-brussels-belgium-a-tale-of-two-terror-tragedies/> (Geraadpleegd op 6-05-2016).

CBS News. (18 maart 2016). Molenbeek Terror Recruiting Ground. Geraadpleegd van:

<http://www.cbsnews.com/videos/molenbeek-terror-recruiting-ground-2/> (Geraadpleegd op 6-05-2016).

Eriksson, Aleksandra. (26 april 2016). Mechelen: the Belgian City with no Foreign Fighters. *EU observer*. Geraadpleegd van: <https://euobserver.com/beyond-brussels/133185>

(Geraadpleegd op 6-05-2016).

Fearon, James D. and David D. Laitin. (2000). Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization* 54, 4, pp. 845-877.

Garton Ash, T. (29 november 2015). Europe's Walls are Going Up: Its Like 1989 in Reverse. *The Guardian*. Geraadpleegd van:

<https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/29/europe-2015-walls-1989-paris-refugee-crisis> (Geraadpleegd op 5-06-2016).

Giesen, P. (25 september 2014). Uiteindelijk Vernietigd Wreedheid Zichzelf: Interview – France politicoloog Dominique Moïsi kadert succes IS in eeuwen van Arabische vernedering. *De Morgen*. Geraadpleegd van: <http://www.demorgen.be/buitenland/-uiteindelijk-vernietigt-wreedheid-zichzelf-ba945d71/> (Geraadpleegd op 28-05-2016).

Giesen, P. (25 maart 2016). Waarin Verschilt dit Terrorisme met dat van Vroeger. *Volkskrant*. Geraadpleegd van: <http://www.volkskrant.nl/buitenland/waarin-verschilt-dit-terrorisme-met-dat-van-vroeger~a4270324/> (Geraadpleegd op 28-05-2016).

Goeman, T. (28 april 2016). Dansende Moslims na Aanslagen: Feit of Fictie. *Nieuwsblad.be*. Geraadpleegd van: http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20160418_02243594 (Geraadpleegd op 13-7-2016).

Hepner, G. and Medina, R. (2013). *Geography of International Terrorism: Introduction to Places and Spaces of Non-State Violent Groups*. Boca Raton: Taylor & Francis Group.

Higgins, A. (24 november 2015). Terrorism Response Puts Belgium in a Harsh Light. *The New York Times*. Geraadpleegd van: <http://www.nytimes.com/2015/11/25/world/europe/its-capital->

[frozen-belgium-surveys-past-failures-and-squabbles.html? r=0](#) (Geraadpleegd op 4-06-2016).

Johnson, S. (2001). The Myth of the Ant Queen. *De Schrijffacademie*, Customized uitgave van *The New Humanities Reader*, 4.

Knoope, P. (2014). *About Fear, Terrorism and What's Really New*. Clingendael

Kouwenhoven, A. (17 december 2014). NGeïsoleerd en als Terrorist Weggezet. *NRC Handelsblad*.
<http://www.nrc.nl/nieuws/2014/12/17/geïsoleerd-en-als-terrorist-weggezet-1448532-a292373> (Geraadpleegd op 28-05-2016).

Linda Nieuws. (22 maart 2016). Terrorisme Expert: Groot Verschil tussen België en Nederland.
Geraadpleegd van: <http://www.lindanieuws.nl/dossiers/aanslagbrussel/terrorisme-expert-groot-verschil-tussen-belgie-en-nederland/> (Geraadpleegd op 28-05-2016).

Mustafa, D and Shaw, J. (2015). *Geography of terrorism*. Oxford Bibliographies
DOI:10.1093/OBO/9780199874002-0066

Pels, T. (2011). De relatie tussen opvoeding, socialisatie, ontwikkeling en radicalisering: overzicht van en hiaten in de beschikbare kennis. *Pedagogiek*, 31(2). 117

Precht, T (2007). *Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe: From conversion to terrorism. An assessment of the factors influencing violent Islamist extremism and suggestions for counter radicalisation measures*. Denemarken: Ministerie van Justitie

Sahil. (14 november 2015). Moslim Sahil Zegt Sorry voor Aanslagen Parijs. *NPO 101*. Geraadpleegd van: <https://www.youtube.com/watch?v=dzSO4stPvb4> (Geraadpleegd op 13-7-2016).

Slooter, L. (2015). *The Making of the Banlieue – An Ethnography of Space, Identity and Violence*.
Ridderkerk: Ridderprint BV.

Van der Heide, Liesbeth. (24 maart 2016). Morele veerkracht bepaald impact. *Het Parool*.
<http://www.parool.nl/opinie/-morele-veerkracht-bepaalt-impact~a4269471/>
(Geraadpleegd op 29-6-2016).

Deel 3 - Overheid

Binnenlandse Veiligheidsdienst. (april 2001). 'Terrorisme aan het begin van de 21e eeuw;
dreigingsbeeld en positionering BVD'. Geraadpleegd op:
[file:///C:/Users/pl_user7/AppData/Local/Google/Chrome/Downloads/rapp_terrorisme_positionering_bvd_4-01%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pl_user7/AppData/Local/Google/Chrome/Downloads/rapp_terrorisme_positionering_bvd_4-01%20(1).pdf).

Europa Nu. (9 december 2015). Aanslagen Parijs 13 november 2015. Geraadpleegd van:
https://www.europa-nu.nl/id/vjz2fidbperd/aanslagen_parijs_13_november_2015#p1

Europa Nu. (22 maart 2016). Aanslagen in Brussel 22 maart 2016. Geraadpleegd van:
https://www.europa-nu.nl/id/vk2lels30eva/aanslagen_in_brussel_22_maart_2016

Graaff, Bob, de. (2008). Hoe Breed? Contraterrorisme- en radicaliseringsbeleid onder de loep' in:
Monitor Racisme en Extremisme, 8.

Heintzbergen, Lisa. (2013). *In hoeverre leidt het implementatietekort van het Europees beleid inzake radicalisering tot een eigen invulling van EU-lidstaten en lokale autoriteiten? Casus Nederland/Amsterdam vanaf 2005* (Bachelor Thesis, Universiteit Utrecht). Geraadpleegd van: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/278833>

Huisman, W. L.M. Moerings en G. Suurmond (red.) (2006). *Veiligheid en recht: nieuwe doelwitten en strategieën* Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Jansse, R. (2005). Fighting Terrorism in the Netherlands; a Historical Perspective. *Utrecht Law Review*, 1.

Matthew, Richard en George Shambaugh. (2005). The Pendulum Effect: Explaining Shifts in the Democratic Response to Terrorism. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 5(1)

Ministerie van Veiligheid en Justitie. (2011). *Antiterrorismemaatregelen in Nederland in het eerste decennium van de 21^e eeuw*. Den Haag: Staatuitgeverij.

Muller, E.R., H.R.B.M. Kummeling, en R.P. Bron. (2007). *Veiligheid en privacy*. Den Haag: COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Universiteit Utrecht & Boom Juridische uitgevers.

Roor, Janneke. (2008-2009). *Vergelijkend onderzoek van het Terrorismebeleid in Nederland en België* (Scriptie Master Public Safety Governance, Universiteit Twente). Geraadpleegd van: http://essay.utwente.nl/60224/1/MA_thesis_J_Roor.pdf

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (5 oktober 2001). *Brief ministers met 'Actieplan terrorismebestrijding en veiligheid – Bestrijding internationaal terrorisme*. 27925, nr. 10. Den Haag.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (9 oktober 2001). *Kamerstuk 27925 nr. 6. Vergaderjaar 2001 2002*. Den Haag.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (11 oktober 2001). *Kamerstukken II 27925, nr. 10. Vergaderjaar 2001-2002*. Den Haag.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2005). *Kamerstukken 30164 nr. 3. Vergaderjaar 2004-2005.*
Den Haag.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (juni 2005). *Kamerstukken II 30164 nr. 3. 2004-2005.*
Vergaderjaar 2004-2005. Den Haag.

Vedder, A.H., J.G.L. van der Wees, E.J. Koops & P.J.A. de Hert. (2007). Van privacyparadijs tot controlestaat? Misdaad- en terreurbestrijding in Nederland aan het begin van de 21ste eeuw. (Studies Rathenau Instituut; Nr. 49). Den Haag: Rathenau Instituut.

Volkskrant. (3 september 2005). Pechtold: angst zet grondrechten onder druk. Geraadpleegd van:
<http://www.volkskrant.nl/binnenland/pechtold-angst-zet-grondrechten-onder-druk~a663464/>

Woude, M.A.H., van der. (2011). Is het Nederlands antiterrorismebeleid écht zo degelijk vormgegeven?. *PROCES*, 90.

Woude, M.A.H., van der. (2009). Over het verleden, het heden en de toekomst van strafrechtelijke terreurbestrijding in Nederland. *PROCES*, 88(1).

Woude, M.A.H., van der. (2009). Is terrorismebestrijding ten koste van de persoonlijke levenssfeer noodzakelijk?. *Sdu Uitgevers*.

Woude, M.A.H., van der. (2010). Wetgeving in een Veiligheidscultuur. Totstandkoming van antiterrorismewetgeving in Nederland gezien vanuit maatschappelijke en (rechts)politieke context. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Deel 4 - Common ground en Integratie

Brans, M., P. Facon & D. Hoet. (2003). *Beleidsvoorbereiding in een lerende overheid. Stand van zaken in en uitdagingen voor de Belgische federale overheid*. Gent: Academia Press.

Burger. (2016). In *Van Dale Online Woordenboek* Geraadpleegd van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=burger&lang=nn#.V4ZR67iLTIU>

Buurt. (2016). In *Kernerman Nederlands Leederswoordenboek*. Geraadpleegd van <http://www.woorden.org/woord/buurt>

Freulich, L. (2013). *Het Nederlandse antiterrorismebeleid sinds 9/11: een aanslag op het gevoel van de burgers?*. (Bachelorthesis, Radboud Universiteit Nijmegen).

Overheid (2016). In *Van Dale Online Woordenboek*. Geraadpleegd van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=overheid&lang=nn#.V4ZSSbiLTIU>

Reinders, L. (2005). *De verbeelding van een nieuwe stad: identiteitstrategieën in de stedelijke herstructurering*. (Scriptie, TU Delft).

Repko, Allen. (2012). *Interdisciplinary Research Process and Theory*. Los Angeles: SAGE Publications Inc.

Samenleving. (2016). In *Kernerman Nederlands Leederswoordenboek* Geraadpleegd van <http://www.woorden.org/woord/samenleving>

Wijk. (2016). In *Kernerman Nederlands Leederswoordenboek*. Geraadpleegd van <http://www.woorden.org/woord/wijk>

